

ARATUS ARABUS:
ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ*

Την ύπαρξη μιας μετάφρασης των *Φαινομένων* του Αράτου στην αραβική γλώσσα την ανέδειξε στα μέσα του περασμένου αιώνα ο Ε. Honigmann¹. Βασισμένος στη μαρτυρία του Αγάπιου (Mahbub), χριστιανού επισκόπου του Manbij (10ος αι.)², απέδωσε το έργο αυτό στον στρατηγό του Αμπασίδη χαλίφη al-Ma'mun και μετέπειτα κυβερνήτη του Khurāsān, Tāhir b. al-Husayn b. Mus'ab b. Ruzyak (776-822), τον ιδρυτή της βραχύβιας αλλά σημαντικής δυναστείας των Ταχιριδών του Ιράκ³. Ο ίδιος

*Ευχαριστώ τον κ. Δ. Ράιο για τις υποδείξεις του σε ζητήματα επαφής της κλασικής με την αραβική γραμματεία· τον κ. Γ. Σαββαντίδη για τις συμβουλές του σε θέματα της λατινικής γραμματείας· τον κ. Α. Τσακμάκη για τη βοήθειά του στον εντοπισμό βιβλιογραφίας. Ευχαριστώ επίσης τον Αιγύπιο κλασικό φιλόλογο, κ. Ibrahim Mohamed Mohamed Ali, ο οποίος μου μετέφρασε κάποιες από τις αραβικές πηγές.

Στο παρόν άρθρο παραπέμπω βραχυγραφικά στις εξής εκδόσεις των *Φαινομένων* του Αράτου: Kidd (1997) = *Aratus Phaenomena*, Edited with Introduction, Translation and Commentary by D. Kidd [Cambridge Classical Texts and Commentaries 34], Cambridge 1997· Martin (1998) I και II = *Aratos: Phénomènes*, tomes I-II, texte établi, traduit et commenté par J. Martin, Paris 1998.

1. E. Honigmann, "The Arabic Translation of Aratus' *Phaenomena*", *Isis* 41 (1950) 30-31.

2. Βλ. Honigmann, ό.π., σ. 31· C. Karalevsky, "Agapios (6) de Minbij", *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, vol. I, Paris 1911, σσ. 899-900. Στις βυζαντινές πηγές η αρχαία αυτή πόλη της Συρίας ονομάζεται *Βέμπετξ*, *Μέμπετξε*, *Βαμσούκη*, βλ. N. Elisséeff, "Manbidj", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. VI, Leiden 1991, σσ. 377-383 (εδώ: 377). Ήταν οδικός και εμπορικός κόμβος της αρχαιότητας.

3. Βλ. C. E. Bosworth, "Tāhir b. al-Husayn", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. X, Leiden 2000, σσ. 103-104· Honigmann, ό.π., σ. 31· G. R. Smith, "Tāhirids", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. XX, Leiden 2000, σσ. 104-107 [εδώ: 104-105]· D. Gutas, *Pensée grecque, culture arabe: Le mouvement de traduction gréco-arabe à Bagdad et la société abbasside primitive (Ile-IVe/VIIIe-Xe siècles)* Paris 2005, σ. 173. Ο εν λόγω τοπικός ηγεμόνας υπήρξε λόγιος και φιλόμουσος.

ερευνητής υπέθεσε ότι, στην πραγματικότητα, υπεύθυνος για τη μετάφραση ήταν ο Sahl b. Bišr (Abū 'Otman Sahl b. Bišr b. Habib b. Hānī al-Isrā' īlī), ο εβραϊκής καταγωγής αστρονόμος του Tāhir b. al-Husayn⁴. Ο Honigmann κατέγραψε επιπλέον τη σημαντική μαρτυρία του al-Bīrunī: ο Πέρσης συγγραφέας παραθέτει και παραφράζει στίχους των Φαιν. στο έργο του *India* συνοδεύει μάλιστα τα σχετικά χωρία με ερμηνευτικές παρατηρήσεις, τις οποίες αποδίδει στον «σχολιαστή του Αράτου». Παράλληλα, τα σχετικά έργα αναφοράς επισημαίνουν τη γνωριμία των αραβόφωνων διανοουμένων με τα Φαιν. και τα Σχόλιά τους⁵.

Το θέμα όμως της επαφής του ποιήματος αυτού με την αραβική γραμματεία δεν έχει εξεταστεί επαρκώς⁶. Στο πεδίο των ανατολικών σπουδών, η βιβλιογραφία δεν περιορίζεται στο σύντομο άρθρο του Honigmann—το μόνο γνωστό στους σύγχρονους αρατολόγους. Όμως, και η ειδική αυτή βιβλιογραφία δεν προχωρά πέρα από την καταγραφή των αναφορών στον ποιητή και το έργο του και, όταν αυτό συμβαίνει, την επισήμανση των ολιγόστιχων αποσπασμάτων των *Φαινομένων*⁷. Ειδικότερα, διαπιστώνεται

4. Honigmann, ό.π., σ. 31. Δυστυχώς, δεν υπάρχει τρόπος να επαληθευτεί η συγκεκριμένη υπόθεση. Όμως η εργογραφία του εν λόγω συγγρ. καθιστά βέβαιη την εικασία του Honigmann, μολονότι αυτός επισημαίνει ότι "[...] no other translation of a Greek work by him seems to be known". Βλ. C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* (= GAL), vol. I, Leiden 1943, σ. 224 και GAL Suppl. I, Leiden 1937, σ. 396. M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt am Main 1902, σσ. 23-32. H. Suter, "Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke", *Abhandl. z. Geschichte d. Mathem. Wissensch.*, Heft X, Supplem. der *Zeitschrift f. Mathem. u. Physik*, XLV, Leipzig, σ. 15. G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. I, Baltimore 1927, σ. 569.

5. Βλ. P. Kunitzsch, "Al-Nuǧǧum, the stars", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. VIII, Leiden 1995, σσ. 97-105 [εδώ: 98]. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (= GAS), Band VI, Frankfurt am Main 2000, σσ. 75-77. M. Ullmann, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden 1972, σσ. 277-278.

6. Δεν χρειάζεται βέβαια να τονίσουμε την ανάγκη συνεργασίας ανάμεσα στους κλασικούς φιλόλογους και τους αραβολόγους. Παραπέμπουμε στα όσα επισημαίνει ο Δ. Ράιος στη μετάφραση του άρθρου του T. Fahd, «Αραβικές μεταφράσεις γεωπονικών κειμένων», *Δωδώνη: Φιλολογία* 22 (1993) σσ. 81-94 [εδώ σσ. 81-82 σημ. 1]. Προσθέτουμε μόνον ότι ο C. H. Becker, *Das Erbe der Antike im Orient und Okzident*, Leipzig 1931, σ. 21, θεωρούσε βέβαιον ότι κάποια μέρα «η Ισλαμική λογοτεχνία θα χρησιμεύσει στη συμπλήρωση των γνώσεών μας για την ύστερη αρχαιότητα».

7. Δεν επιδιώκουμε εδώ να εξετάσουμε το σύνολο των μαρτυριών, που απαντούν στην αραβική γραμματεία: κάτι τέτοιο είναι αντικειμενικά δύσκολο, μια και ορισμένες πηγές δεν έχουν μεταφραστεί σε κάποια από τις ευρωπαϊκές γλώσσες.

έλλειψη εμβάθυνσης στα ζητήματα: (α) της ταύτισης του κειμένου που χρησιμοποιήθηκε (από τον Tāhir b. al-Husayn) ως πρότυπο (exemplar)· (β) της προέλευσής του· (γ) της επαλήθευσης της μαρτυρίας του Αγάπιου από άλλες πηγές· (δ) της συγκριτικής εξέτασης περισσότερων πηγών. Θα πρέπει, επιπλέον, να συνυπολογιστεί η επίδραση που άσκησε σε όψιμες περιόδους η λατινική γραμματεία· αναφερόμαστε βέβαια στις μεταφράσεις των *Φαιν.* (του Κικέρωνα, του Γερμανικού, του Αβιηνού, και ενδεχομένως άλλων)⁸ και στην επιβίωση του ποιήματος μέσω της πρόσληψής του, κυρίως σε τεχνικά έργα.

Σε ό,τι αφορά την καθ' ημάς Ανατολή, ο αραβικός κόσμος γνώρισε τον Ἄρατο και το ποίημά του μέσα από: (1) την εικονογραφία των αστερισμών, όπως αυτή τυποποιήθηκε στο τέλος της ύστερης αρχαιότητας· (2) τα κείμενα της αραβικής γραμματείας, στα οποία παρατίθενται στίχοι του έργου ή αναφέρεται ονομαστικά ο ποιητής· (3) τις αραβικές μεταφράσεις ελληνικών κειμένων, τα οποία στο πρωτότυπο περιείχαν παραθέματα από τα *Φαινόμενα*.

Η εξέταση της αραβικής εικονογραφίας των άστρων δεν περιλαμβάνεται στους στόχους μας. Παρ' όλα αυτά, είναι σκόπιμο να επισημανθούν εδώ κάποια φαινόμενα, άμεσα σχετικά με το ποίημα του Αράτου, Είναι γνωστό ότι ως υπόβαθρο της αραβικής ουρανογραφίας χρησίμευσε ετερόκλητο υλικό από τον περσικό, τον ινδικό και τον σανσκριτικό πολιτισμό⁹, ενώ στα πρώτα στάδια διαμόρφωσης σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αραβική εμπειρική ουρανογραφία της περιόδου πριν από τον 8ο αιώνα, πριν δηλ. από την αξιοποίηση ελληνικών εικονογραφημένων κειμένων¹⁰. Αυτές οι διαφορετικές παραδόσεις εμπλουτίστηκαν μεταγενέστερα με το σύστημα των ελληνικών αστερισμών. Παρά τις ετερόκλητες επιδράσεις στην αραβική αστρονομία — αλλά και την καθολική επικράτηση του πτολεμαϊκού κοσμολογικού συστήματος, που επισκίασε άλλα ελληνικά πρότυπα —, η επίδραση των εικονογραφικών μοτίβων των *Φαιν.* μπορεί έως σήμερα να διαγνωστεί στον αραβικό κόσμο. Η

8. Για τις χαμένες λατινικές μεταφράσεις του ποιήματος βλ. E. Calderón, "Traducciones Latinas perdidas de los *Fenomenos* de Arato", *Myrtila* 5 (1990) 23-45.

9. Βλ. Kunitzsch, "Al-Nudjūm", σσ. 97-98. Ειδικότερα, D. Pingree, "Im al-Hay'a, the «science of the figure (of the heavens)»", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. III, Leiden-London 1986, σσ. 1135-1138 [εδώ 1136-1137], βλ. επίσης C. A. Nallino, "Asrtonomy", *First Encyclopaedia of Islam* (1913-1936), vol. I, Leiden-New York-Köln 1993, σσ. 497-504 [εδώ: 498].

10. Βλ. Nallino, ό.π., σ. 498· στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αι. προσδιορίζει τη γνωριμία των Αράβων με την ελληνική αστρονομία (συγκεκριμένα την πτολεμαϊκή) ο Pingree, ό.π., σ. 1135.

αράτεια ουρανογραφία είχε καταστεί κλασική αιώνες πριν την έλευση των Αράβων¹¹, συνιστώντας μια πλήρως διαμορφωμένη παράδοση¹². Σ' αυτήν, η επιδίωξη του επιστημονικά ακριβούς συνδυάζεται πάντα με τη διατήρηση των μυθολογικών και των συνακόλουθων εικαστικών συνδηλώσεων του ελληνικού καταστερισμού. Εξάλλου, η σύμφωνη με τις περιγραφές των *Φαιν.* τυπολογία των αστερισμών κατείχε σταθερά σημαντική θέση στα θεωρητικά, αλλά κυρίως στα φυσικά μοντέλα της ύστερης αρχαιότητας¹³, τα οποία επέδρασαν στην αντίστοιχη αραβική εικονογραφία. Διαπιστώνεται ότι οι παραστάσεις κάποιων ελληνικών κωδίκων έχουν κοινό πρόγονο με συγκε-

11. Ως γνωστόν, η παράδοση αυτή αρχίζει ήδη από την ελληνιστική περίοδο, όπως αποδεικνύουν μια σειρά από λογοτεχνικές μαρτυρίες αλλά και εικονογραφικά υπολείμματα. Για τη σχέση εικονογραφίας και λογοτεχνικών μαρτυριών βλ. X. E. Αύγερινός, *Ο Άρατος στους σύγχρονους και τους μεταγενέστερούς του*, (διδ. διατριβή) Ιωαννίνα 2006, σσ. 375-413. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες πηγές: Ασκληπιάδης ο Μυρλεακός στον Αθήναιο 11.76.1-11.85.43 Kaibel, Φιλόδημος *Άνθ. II.* 11.318 Beckby, Αντίπατρος ο Σιδώνιος *Άνθ. II.* 9.541 Beckby *IG* 12(5)891. Βλ. και τη σημ. 12.

12. Είναι γενικά παραδεκτό ότι η εικονογραφική παράδοση των *Φαιν.* της ύστερης αρχαιότητας εκπροσωπείται από τα καρολίνεια χφφ. του *Aratus Latinus*, του Κικέρωνα και του Γερμανικού. Ειδικά ο μάρτυρας της παράδοσης αυτής που είναι γνωστός ως «ο Άρατος του Leiden» ο κώδ. Voss. Lat. Q 79, είναι πλούσιος σε απεικονίσεις. Βλ. και παρακάτω, σσ. 122-123. Για την εικονογραφία του βλ. A. Legner (hrsg.), *Aratea: Sternenhimmel in Antike und Mittelalter* (Konzept, Realisation und Katalog A. von Euw), Köln 1987.

13. Όπως αποδεικνύει η ύπαρξη του έργου που είναι γνωστό ως Atlas Farnese (Napoli Museo Nazionale, Nr. 6374). Πρόκειται για ρωμαϊκό (της εποχής του Αδριανού) αντίγραφο ελληνιστικού πρωτοτύπου (της Περγάμου; βλ. E. Bethe, "Das Alter der griechischen Sternbilder", *RhM* 55 (1900) 414-434 [εδώ: 415 και σημ. 1]) στο οποίο απεικονίζεται ο μυθικός Άτλας να στηρίζει στους ώμους του τη σφαίρα του κόσμου. Οι ανάγλυφοι αστερισμοί στην επιφάνεια της σφαίρας συμφωνούν με τις επιγραφές του Αράτου και, κυρίως, του Ιππάρχου. Βλ. ακόμη W. Hübner, "Uranoscopus: Die verstirnte Sternglucker", *RhM* 133 (1990) 264-274· A. Furtwängler, "Atlas in der Kunst", *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* (ed. W. R. Roscher), vol. I, 1, Hildesheim-Zürich-New York 1993, σσ. 709-711· G. Thiele, *Antike Himmelsbilder Mit Forschungen zu Hipparchos, Aratos und seinen Fortsetzern und Beiträgen zur Kunstgeschichte des Sternenhimmels*, Berlin 1898, σσ. 27-45, εικ. 5, πίν. 2-6.

14. Βλ. Kunitzsch, "Al-Nuǧǧum", σ. 98· ειδικότερα F. Saxl, "The Zodiac of Qusayr 'Amra" (με τη μελέτη των επιστημονικών παραμέτρων του θόλου από τον A. Beer), στο: K. A. C. Cresweel (ed.), *Early Muslim Architecture*, vol. I, Oxford 1932, σσ. 289-295· A. Beer, "The Astronomical Significance of the Zodiac of Qusayr 'Amra", στο: K. A. C. Cresweel (ed.), *Early Muslim Architecture*, vol. I, σσ. 296-303· A. Beer, "Astronomical Datings of Works of Art", *Vistas in Astronomy* 9 (1967) 177-187· E. Wellesz, "An Early Al-Sūfī Manuscript in The Bodleian Library in

κριμένες απεικονίσεις αστερισμών στον αραβικό κόσμο. Ο εικονογραφημένος θόλος στο λουτρό του παλατιού Kusayr 'Amra, το οποίο χρονολογείται στον 8ον αιώνα (περ. 711-715)¹⁴, αποτελεί το πλέον αντιπροσωπευτικό δείγμα. Η τυπολογία των απεικονίσεων, όπως επίσης κάποιες ιδιαιτερότητες (η θέση λ.χ. του Ηρακλή, δηλ. του αράτειου 'Ενγόνασιw, ο οποίος παραστάθηκε όχι ανάμεσα, αλλά μετά τον Βούωτη και τον 'Οφιούχο), συμφωνούν με αυτές του κώδικα Vat. gr. 1087¹⁵: το συγκεκριμένο χειρόγραφο των *Καταστερισμῶν*, περιέχει εικόνες των αστερισμών συνοδευμένες από σύντομα σχόλια στον 'Αρατο¹⁶. Αναμφίβολα, ομοιότητες τέτοιου είδους δεν ήταν απαραίτητα το αποτέλεσμα εσκεμμένης επιλογής. Στό έργο του al-Sūfī, του φημισμένου αστρονόμου του 10ου αι., η περιγραφή τού αστερισμού του 'Οφιούχου προσεγγίζει εκείνες στο έργο του Αράτου και του Ιππάρχου¹⁷, δηλ. την ουρανογραφία πέντε αιώνων πριν από τον Πτολεμαίο. Το γεγονός αυτό εξηγείται αν υποθέσουμε ότι ο 'Αραβας συγγραφέας χρησιμοποίησε γραπτές πηγές ή φυσικά μοντέλα, που επιστημονικά ανάγονταν σ' εκείνη την περίοδο. Η ύπαρξη συμπαγών σφαιρών του κόσμου (του τύπου της *sphaera solida*), των οποίων ο ανάγλυφος ή/και ζωγραφισμένος αστρικός διάκοσμος βασιζόταν στις περιγραφές του Αράτου, τεκμηριώνεται από κάποιους συγγραφείς¹⁸. Παράλληλα, η εικονογραφική παράδοση (μαρτυρημένη κυρίως σε καρ-

Oxford: A Study in Islamic Constellation Images", *Ars Orientalis* 3 (1959) 1-26 (εικ. 1-27 σ. 27 κ.ε.), ανατ. F. Sezgin (ed.), 'Abdarrahmān as-Sūfī Abul-Husain ibn 'Umar (d. 376/986): *Texts and Studies Collected and Reprinted*, Frankfurt am Main 1997, σσ. 383-408.

15. Βλ. Wellesz, ό.π., σσ. 6-7.

16. Για τον κώδικα αυτόν βλ. J. Martin, *Histoire du texte des Phénomènes d' Aratos*, Paris 1956, σσ. 46-50 και σποράδην *Scholia in Aratum Vetera*, Stuttgart 1974, σ. V. Σύμφωνα με τον Martin (*Scholia*, σ. V), το χφ. αυτό μπορεί να θεωρηθεί απόγονος της έκδοσης Φ (βλ. επίσης Martin [1998] I CXXVII). Για την εν λόγω έκδοση βλ. Martin, *Histoire*, σσ. 35-126. Τη σχέση του Vat. gr. 1087 με τα *Φαιν.* αποδεικνύει —κατά τον Martin πάντα (*Histoire*, σ. 47)— η απεικόνιση του Δία με τον αετό του, ένας σαφής υπαινιγμός στο προοίμιο του ποιήματος.

17. Βλ. Wellesz, ό.π., σ. 7. Την προσέγγιση του συγκεκριμένου αστρονόμου στην εικονογραφική παράδοση των 48 αστερισμών της ύστερης αρχαιότητας επισημαίνει και ο Kunitzsch, "Al-Nudjūm", σ. 99.

18. Την *αράτεια σφαίρα*, την αναφέρει ο γραμματικός (και, πιθανότατα, εκδότης των *Φαιν.*) Αχιλλέας (ο μάλλον εσφαλμένα αποκαλούμενος Τάτιος) στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Ο Martin, *Histoire*, σσ. 31-32, επισημαίνει έμμεσα την άγνοιά μας σχετικά με μαρτυρίες που αφορούν στη σφαίρα του Αράτου, υπό την έννοια του φυσικού μοντέλου. Η ύστερη αρχαιότητα προσφέρει κάποιες, η εξέτασή τους όμως παρέλκει εδώ. Σ' αυτές δεν συμπεριλαμβάνουμε την ήδη γνωστή του Λεοντίου του Μηχανικού (7ος αι. μ.Χ.). Κατά κανόνα, οι αναφορές αυτές πρέπει να συνδέονται με τη διδασκαλία του ποιήματος στην

λίβεια χειρόγραφα) του *Aratus Latinus*, της «βάρβαρης» ανώνυμης μετάφρασης των *Φαιν.* από τη βόρεια Γαλλία (8ος αι.)¹⁹, προσεγγίζει σε κάποιες λεπτομέρειες την αραβική ουρανογραφία. Τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη κοινής πηγής: αυτή πρέπει πιθανότατα να ταυτιστεί με την εικονογραφημένη έκδοση των *Φαιν.* η οποία εμφανίστηκε περίπου στις αρχές του 3ου αι. μ. Χ. και ονομάζεται σήμερα «έκδοση Φ»²⁰. Η μαρτυρία του Vat. gr. 1087, ο οποίος συνδέεται τόσο με τον *Arat. Lat.* όσο και με πρώιμες αραβικές απεικονίσεις, υπογραμμίζει την εγκυρότητα της συγκεκριμένης υπόθεσης. Κατά συνέπεια, η εικονογραφία των *Φαιν.* παραδίδεται, σε μικρότερον ή μεγαλύτερο βαθμό, στη χειρόγραφη παράδοση λατινικών και αραβικών αστρονομικών κειμένων: σ' αυτά απαντά κοινή τυπολογία. Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για τον Λατίνο Άρατο (τις μεταφράσεις του Κικέρωνα, του Γερμανικού, τον *Arat. Lat.*, την αστρική μυθολογία του Υγίνου), ο οποίος βέβαια ανάγεται αμεσότερα στο ελληνικό πρότυπο.

Περνώντας στις λογοτεχνικές μαρτυρίες, επισημαίνουμε ότι η σημαντική μαρτυρία του Αγάπιου αφορά ειδικά τη μετάφραση που αποδίδεται στον Tāhir b. al-Husayn²¹. Πριν την εξετάσουμε, όπως και εκείνη του al-Bīrūnī, θα στραφούμε σε πηγές που διευρύνουν χρονολογικά και γεωγρα-

Εκπαίδευση, όπου η χρήση σφαιρών ήταν απαραίτητη για την κατανόηση των αστρονομικών δεδομένων. Για τη χρήση σφαίρας στη διδασκαλία της αστρονομίας στην *εγκύκλιο παιδεία* βλ. H. Weinholt, *Die Astronomie in der antike Schule*, (diss.) München 1912, σ. 52, 53. Πρβ. Λεόντιος ο Μηχανικός *Περί κατασκευής της άρατειάς σφαίρας* 2.19-21 Maass. Για την επίδραση της άρατειάς σφαίρας στα έργα μεταγενέστερων αστρολόγων βλ. M. Ypsilanti, "Apotelesmatica 2.(1) 14-140: Sources and Models", *RhM* 149 (2006) 65-98.

19. Ο όρος «βάρβαρη» μάλλον αδικεί την πρόθεση του συντάκτη της. Το κείμενο αυτό στην πρώτη του μορφή ήταν μία λέξη προς λέξη διάστιχη μετάφραση των λέξεων του ελληνικού πρωτοτύπου. Στη συνέχεια, το υλικό αυτό αποχωρίστηκε από το ελληνόγλωσσο ποίημα και κυκλοφόρησε ως μετάφραση, πολύ κακής ποιότητας, συνοδευμένη με σχόλια. Τον μηχανισμό παραγωγής των σφαλμάτων, που βαρύνουν τον *Aratus Latinus*, εξήγησε ο H. Le Bourdellès, *L'Aratus Latinus. Étude sur la culture et la langue latine dans le Nord de la France au VIIIe siècle*, Université de Lille III, Lille 1985. Μια κατατοπιστική σύνοψη του θέματος παραθέτει ο Kidd (1997), σσ. 52-55. Σύμφωνα με τον Le Bourdellès, *L'Aratus Latinus*, σ. 15 και 69, το κείμενο εμφανίστηκε περίπου στο πρώτο μισό του 8ου αι. και αναθεωρήθηκε στο δεύτερο. Για την προέλευσή του βλ. και πάλι Le Bourdellès, *L'Aratus Latinus*, σσ. 149-150.

20. Πρόκειται για εισήγηση του Martin, *Histoire*, σσ. 35-126· βλ. συμπληρωματικά Martin (1998) I CXVI-CXXX.

21. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 134-136.

22. Γι' αυτόν τον εβραϊκής καταγωγής διανοούμενο βλ. A. Schippers, "Mūsā b.

φικά το πεδίο της έρευνας. Στην Ανδαλουσία του 10ου - 12ου αι. ο Mosē ibn 'Ezra (Abū Hārūn Māshē ben Ya'kob)²² παραθέτει στο *al-Muhādara wa 'l-mudākara*²³ ένα απόσπασμα που επιγράφεται «Σχετικά με τα σημάδια του φεγγαριού» (*Fī dalā 'il al-qamar*). Σύμφωνα με τον H. Daiber²⁴, αυτό ανήκει σε «ένα μάλλον άγνωστο έργο» του Αράτου. Οφείλεται, φυσικά, επιφυλακτικότητα απέναντι σε μαρτυρίες ή απόψεις που αποδίδουν απολεσθέντα έργα στον ποιητή²⁵. Δεν αποκλείεται το μικρό αυτό παράθεμα να έχει στην πραγματικότητα ανθολογηθεί από τα σημεῖα της σελήνης, *Φαιν.* 778-818. Το συγκεκριμένο τμήμα του έργου, όπως και το συνακλόουθο με τα σημεῖα του ήλιου (*Φαιν.* 819-891), έχει χαρακτηριστικά αυτόνομου αποσπάσματος, μολονότι το σύνολο των στ. 778-891 υπηρετεί λειτουργικά τη σύνδεση μεταξύ της ουρανογραφίας και των προγνωστικών του καιρού, που έπονται²⁶. Για τον λόγο αυτόν εξάλλου οι συγκεκριμένοι στίχοι χωρίζονται ως ανεξάρτητη ενότητα σε κάποια χειρόγραφα των *Φαιν.*²⁷ και ανθολογήθηκαν στην έμμεση παράδοση του ποιήματος κατά την ύστερη

'Azra', *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. VII, Leiden-New York 1993 σσ. 642-643· H. Daiber, *Aetius Arabus: Die Vorsokratiker in arabischer Überlieferung*, Wiesbaden 1980, σ. 347. Ειδικότερα, A. Diez Macho, *Mosē ibn 'Ezra como poeta y preceptista* [Biblioteca Hebraicoespanola 5], Madrid-Barcelona 1953

23. Έχουν εκδοθεί ορισμένα τμήματα του έργου καταρχάς από τον P. Krokovoz στο *Vostočnija Zamyetki* (1895). Έκτοτε το έργο έχει μεταφραστεί από τον Ben Zion Halper ως *Shirat Yisra 'el*, Leipzig 1924. Βλ. περισσότερα στον Schippers, ό.π., σ. 643.

24. Βλ. Daiber, ό.π., σ. 347. Στα όσα ακολουθούν, βασιζόμαστε στον Daiber, εφόσον στάθηκε αδύνατο να συμβουλευτούμε το πρωτότυπο κείμενο του Mosē ibn 'Ezra.

25. Η αρχαιότερη απόδοση έργων στον Άρατο απαντά για πρώτη φορά στη βιογραφική του παράδοση και πρέπει επομένως να ανάγεται στον 2ο με 3ον αι. μ.Χ. Πρόκειται κυρίως για το έργο *Κανών* (Αχιλλέας *Περὶ ἐξηγήσεως 1 Di Maria*) ή *Κανόνος κατατομή* (2ος *Βίος* Martin, *Scholía*, σ. 11), τις επιστολές (Αχιλλέας 1ος *Βίος* 7.2 Di Maria) και τα ιατρικά έργα, όπως το *Θηριακῶν ἐπιτήδεια* (*Σούδα* α 3745 Adler, πρβ. Γαληνός *Περὶ ἀντιδότων* 14.144.12-14.145.1 Kühn, Αχιλλέας 1ος *Βίος* 4.2 Di Maria) Βλ. Martin, *Histoire* σσ. 162 και 178-182· Maass, *Aratea* [Philologische Untersuchungen, XII], Berlin 1892, σσ. 223-227· Αυγερινός, ό.π., σσ. 490-491 σημ. 236. Επισημαίνουμε ότι ο Ibn al-Mubārak συμπεριέλαβε στο *Kitab al-Munqid* 124a απόσπασμα από το έργο *Θηριακῶν ἐπιτήδεια* (βλ. και Ullmann, ό.π., σ. 278). Η εξέταση της επιβίωσης του κειμένου αυτού στην αραβική γραμματεία δεν συμπεριλαμβάνεται στους στόχους μας.

26. Βλ. τη δομή του ποιήματος στον Kidd (1997), σσ. 5-8 [εδώ: 7] και τον Martin (1998) I XLIX-LXXXV [εδώ: LXXIII-LXXVI].

27. Βλ. P. Berol. 7503 και 7804 (Martin [1998] I CLXXVII), Panormitanus 2 Qq A 74, Palat. gr. 40, Marc. gr. 465, Marc. gr. 317, Paris. suppl. gr. 652, Mosq. Synod. gr. 223, Ambros. D 529, Matritensis 4691, Edimb. Adv. Ms. 18.7.15.

αρχαιότητα²⁸. Επιπλέον, τα σημεία της σελήνης κοσμούνται από την ακροστιχίδα *ΛΕΠΤΗ* (στ. 783-787)²⁹, κάτι που πρέπει να συνέβαλε στη θετική αξιολόγηση του τμήματος αυτού από τους μεταγενέστερους³⁰. Επιβίωση της προσοχής που αποδόθηκε ειδικά στα *Φαιν.* 783-787 θεωρούμε την παράλληλη λαϊκή παράδοση των προγνωστικών, τα οποία περιέχονται ειδικά σ' αυτούς τους πέντε στίχους³¹.

Στα συμφραζόμενα, που περιέχουν το απόσπασμα του Αράτου, ο *Mosē ibn 'Ezra* περιγράφει τη σελήνη ως τον καθοδηγητή του επίγειου κόσμου και χορηγό της τάξης που τον διέπει. Η φιλοσοφική θεώρηση του σύμπαντος ως μοιρασμένου σε δύο περιοχές, με τη σελήνη να συνιστά το όριό τους, είναι κοινός τόπος της ελληνικής κοσμολογίας, από τον Αριστοτέλη και μετά και κατά κύριον λόγο της αστρολογίας³². Δεν είναι βέβαια σύμπτωση το

28. Βλ. Στοβαίος *Ἀνθολ.* 1.25.9 και 1.26.6 Wachsmuth. Γαληνός *Εἰς τὸ προγνωστικὸν Ἱπποκράτους ὑπόμνημα πρῶτον* 18.b.12.9-18.b.13.13 Heeg, *Περὶ κρίσεων ἡμερῶν* 9.908.4.-9.910.1 Kühn· Συνέσιος *Περὶ τῶν ἐνυπνίων* 16.1-3 Lamoureux. Βλ. και παρακάτω, σημ. 52.

29. Βλ. J.-M. Jacques, "Sur un acrostiche d'Aratos (783-787)", *REA* 62 (1960) 48-61. Η ακροστιχίδα ενδέχεται να αναγνωρίστηκε από τους ομοτέχνους του Αράτου ήδη από την ελληνιστική περίοδο, δεν απαντά όμως καμία αναφορά στα Σχόλια ή την υπόλοιπη έμμεση παράδοση. Κατά πάσα πιθανότητα την εντόπισαν ο Καλλιμάχος και ο Λεωνίδας ο Ταραντίνος, ανάμεσα σε άλλους. Βλ. ενδεικτικά B. A. van Groningen, *La poésie verbale grecque: Essai de mise au point*, Amsterdam 1952, σ. 80 κ.ε. V. Citt, "Lettura di Arato", *Vichiana* 2 (1965) 34-58 [εδώ 57: κ.ε.]. Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod: Arats Phainomena und die Tradition der antiken Lehrepiik*, Wiesbaden 2001, σσ. 64-66· M.-L. Amerio, "L'elogio di Arato composto da Leonida di Taranto (A.P. 9,25) e la tradizione platonico-pitagorica della Magna Grecia in età ellenistica", *InoLuc* 3/4 (1981-1982) 111-160 [εδώ: 116-119].

30. Στην υπόθεσή μας αυτή έχουμε λάβει φυσικά υπόψη μας το ότι η αράτεια ακροστιχίδα δεν αναφέρεται από κανέναν αρχαίο συγγραφέα. Για το θέμα βλ. Αύγερινός, ό.π., σ. 323 και σημ. 112.

31. Βλ. παρακάτω, σσ. 116-117.

32. Βλ. Αριστοτέλης *Μετεωρολογικά* 339b13-15, 340b6-10, 116-117, 340b 12-14, 340b24, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* II, 3-4 και II, 10.336a, *Περὶ οὐρανοῦ* 268b 14-24· Πλούταρχος *Περὶ τοῦ ἐμφαινόμενου προσώπου τῆς σελήνης* 928c Pohlenz· Πτολεμαῖος *Ἀποτελεσματικά* 1.2 Hübner· Πλωτίνος *Ἐννεάς* II.3 (με τα εξαιρετικά σχόλια του Π. Καλλιγά, *Πλωτίνου Ἐννεάς δευτέρα*, Αθήνα 1997, σσ. 220-252). Βλ. ενδεικτικά D. R. Dicks, *Η πρώτη ελληνική αστρονομία: από τις απαρχές ως τον Αριστοτέλη* (μτφρ. Μ. Παπαθανασίου), Αθήνα 1991, σσ. 277-285· T. Barton, *Ancient Astrology*, London and New York 1994, σσ. 61, 104, 106-109· L. Taub, *Ptolemy's Universe: The Natural Philosophical and Ethical Foundations of Ptolemy's Astronomy*, Chicago and La Salle, Illinois 1993, σσ. 123-125· L. Taub, *Ancient Meteorology*, New York 2003, σσ. 84-86· E. W. Webster, "Meteorologica", στο: W. D. Ross (ed.), *The works of Aristotle*, vol. 3, Oxford 1931.

ὅτι ὁ Ἀρατος χαρακτηρίζεται σε κάποιες αραβικὲς πηγές «αστρολόγος» (munadḡḡim)³³, κάτι που επιτρέπει να συναγάγουμε και τὸ κείμενο τοῦ Αγάπιου. Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται ἐξάλλου και ὁ Mugultā'ī, συγγραφέας που αναφέρει τὰ Φαιν. για να υποστηρίξει τὴ σχέση ἀνάμεσα στα ἄστρα και τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ³⁴.

Ἄν υποθέσουμε ὀρθὰ σχετικὰ με τὴν προέλευση τοῦ ἀράτειου αποσπάσματος στο ἔργο τοῦ Mosē ibn 'Ezra, τότε αὐτὸς ἀνθολόγησε ἀπὸ τὸν Ἀρατο τεχνικῆς φύσεως υλικό³⁵, στο ὁποῖο ἐπέδυσσε φιλοσοφικὲς ἀπόψεις.

33. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸν an-Nuwairī (βλ. παρακάτω, σ. 125-126), τὸ αραβικὸ κείμενο με τὰ Σχόλια τοῦ Ψ.-Γαληνοῦ στο ἱπποκρατικὸ *Περὶ ἑβδομάδων* 20 (*Pseudogalenī, In Hippocratis De septimanis commentarium ab Hunaino quod fertur Arabice versum*, ed. G. Bergsträsser (βλ. παρακάτω, σσ. 125-127), και στὸν Ibn Gulḡul, *Tabaqāt* 36.9 (βασιζόμεστε στὸν Ulmann, ὁ.π., σ. 278. σημ. 1).

34. *Wādih*, ed. O. Spies, Delhi 1936, σ. 40· βλ. Ullmann, ὁ.π., σ. 278.

35. Τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τῶν Φαιν. στὴν Ἰσπανία εκπροσωποῦν οἱ ἐξῆς μάρτυρες: ὁ αξιόλογος κώδικας Scorialensis Σ III 3 (Martin [1998] I CLXXIII-CLXXIV· *Histoire*, σσ. 231-232· *Scholia*, σ. VIII)· ὁ Salmanticensis 233 (Martin [1998] I CLVII-CLVIII· *Histoire*, σσ. 259-260· *Scholia*, σ. VIII)· ὁ Matritensis 4269 και ὁ Martitensis 4621 (Martin, *Scholia*, σ. X· Martin [1998] I CLIV-CLV). Σύμφωνα με ἔγγραφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. (1512) που περιέχει τὴν ἀπογραφή τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κολεγίου τοῦ Αγίου Ἰδεδόφσου, τοῦ κυριότερου κολεγίου στο Πανεπιστήμιο τῆς Ἀλκαλά (Colegio Mayor de San Ildefonso, Alcalá de Henares), στὴ μάλλον φτωχὴ συλλογὴ τοῦ (συνολικὰ μόλις δεκατέσσερα ἐλληνικὰ βιβλία, ἀνάμεσα στα ὁποῖα και τὰ χριστιανικὰ) περιλαμβανόταν "[...] Arati Phenomena (sic) latine et grece". Το ἔγγραφο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν M. Bataillon, *Erasmе et l'Espagne*, Paris 1937, σ. 22 σημ. 2 (δεν ἔχουμε συμβουλευτεῖ τὸ ἐν λόγω ἔργο). Βλ. ἐπίσης K. Γιαννακόπουλος (D. J. Geanakoplos), *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετιαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην* (μτφρ. X. Γ. Πατρινέλης), Ἀθήναι 1965, σσ. 207-208. Δεν γνωρίζουμε ἀν ἐπρόκειτο για τὴν πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοση τῶν Φαιν. (Aldus Manutius, Βενετία 1499) ἢ για κάποιον κώδικα. Ὅμοια, δεν εἶναι βέβαιο ἀν τὸ λατινικὸ κείμενο, που ἀναφέρεται, θα πρέπει να ταυτιστεῖ με (α) κάποιον ἀπὸ τὶς λατινικὲς μεταφράσεις (τοῦ Κικέρωνα, τοῦ Γερμανικοῦ) ἢ (β) με τὸν *Aratus Latinus*, πράγμα ἐξίσου πιθανόν. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοση (Aldina) περιείχε ἐπίσης τὰ κείμενα τοῦ Iulius Firmicus Maternus και τοῦ Μανίλιου, τὶς λατινικὲς μεταφράσεις τῶν Φαιν. ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, τὸν Γερμανικὸ και τὸν Ἀβιηνό, και τὴν *Σφαιρα* τοῦ Πρόκλου, μπορούμε βάσιμα να εἰκάσουμε ὅτι ἡ ἀναφορὰ ἔχει να κάνει με τὴν πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοση τοῦ Ἀράτου. Ὅσον ἀφορὰ τὰ υπόλοιπα κείμενα τῆς Aldina, ὁ κατάλογος τοῦ Αγίου Ἰδεδόφσου περιέχει μόνον τὸν Μανίλιο, με τρόπο που επιτρέπει να υποθέσουμε ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ συνδέει τὰ δύο ἔργα: "Manlii (h.e. Manilii) Astronomicon et Arati [...]". Στὴν περίπτωσιν που ἐπρόκειτο για κάποιον κώδικα, αὐτὸς δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με κάποιον ἀπὸ τοὺς σωζόμενους στὶς ἰσπανικὲς βιβλιοθήκες. Ὁ Γιαννακόπουλος πάντως (ὁ.π., σ. 207, σημ. 48 και σ. 208, σημ. 50-55) εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ υπόλοιπα ἔργα, που ἀναφέρονται στὴν ἀπογραφή αὐτὴ, μπορούν να ταυτιστοῦν με τὶς πρώτες ἐντυπὲς ἐκδόσεις τοὺς.

Είναι όμως άγνωστο (α) αν ο διανοούμενος αυτός χρησιμοποίησε κάποια αραβική μετάφραση των *Φαιν.* (κάποιον απόγονο εκείνης που αποδίδεται στον Tahir b. al-Husayn ή ακόμη και κάποια για την οποία δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία), (β) αν μετέφερε ο ίδιος στα αραβικά τους συγκεκριμένους στίχους από αντίγραφο των ελληνικών *Φαιν.*, (γ) αν αξιοποίησε τη λατινική μετάφραση, γνωστή ως *Arat. Lat.* ή κάποια άλλη πηγή αυτής της γραμματείας. Ο *Arat. Lat.*, που χρονολογείται (στην παραδομένη δεύτερη μορφή του) στον 8ον αι.³⁶, πέρασε νωρίς από τη Γαλλία στην Ισπανία, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη σ' αυτόν παρεμβολών από το έργο *Origines* του Ισιδώρου της Σεβίλλης³⁷. Όπως και να έχει το πράγμα, η μαρτυρία του Mosē ibn 'Ezra αποδεικνύει την πλατιά διάδοση των *Φαιν.* στον ευρύτερο αραβικό κόσμο³⁸.

Ανεξάρτητα από τον *Arat. Lat.*, είναι πιθανόν ότι η λατινική γραμματεία συνέβαλε στην επιβίωση του ποιήματος στην αραβική Ισπανία, ανα-

36. Βλ. H. Le Bourdellès, "Naissance d'un serpent: Essai de datation de l'*Aratus Latinus* mérovingien", στο: *Hommages à M. Renard*, Bruxelles 1969, σσ. 506-514. Το «*Aratus Latinus*» είναι όνομα που έδωσε στο κείμενο αυτό ο εκδότης του, ο E. Maass, *Commentariorum in Aratum reliquia*, Berlin 1893, (ανατ. 1958), σσ. 172-306.

37. Κάτι που συνιστά έναν *terminus post quem* για την εμφάνιση της λατινικής αυτής μετάφρασης των *Φαινόμενων*. Βλ. Le Bourdellès, "Naissance d'un serpent", σσ. 508-510 και 514 και Maass, *Commentariorum*, σ. 180, 228. Στη δεύτερη αυτή διασκευή του εν λόγω κειμένου έχουν εισαχθεί παρεμβολές από τον Πλίνιο, τον Υγίνο και τον Ισιδώρο της Σεβίλλης. Ο A. von Fragstein (*Isidor und die Sogen. Germaniscusscholien*, diss. Breslau 1931) υποστήριξε ότι ο *Arat. Lat.*, που παραδίδεται, είναι κείμενο προγενέστερο του Ισιδώρου και ότι ο δεύτερος χρησιμοποίησε το κείμενο αυτό και του επέφερε μάλιστα διορθώσεις. Για την αντίκρουση της άποψης του von Fragstein βλ. Le Bourdellès, "Naissance d'un serpent", σ. 508: ο Le Bourdellès επισημαίνει ότι ο Ισπανός επίσκοπος δεν διέθετε άμεση γνώση του λατινικού αυτού κειμένου, αλλά βασίστηκε σε έμμεσες μαρτυρίες. Για τις πηγές του δεύτερου, όσον αφορά τον 'Αρατο, βλ. J. Fontaine, *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*, Paris 1959, σ. 578.

38. Η αραβική αστρονομία άνθισε στην Ισπανία από τα μισά του 10ου αι. και εξής στα βασίλεια της Κόρντομπα, της Σεβίλλης και του Τολέδο, βλ. Nallino, ό.π., σ. 499. Για την εξέλιξη της αστρονομίας στο βασίλειο του Τολέδο βλ. Pingree, ό.π., σ. 1137. Οι 'Αραβες επιστήμονες αποδόθηκαν σε λεπτομερή παρατήρηση του ουρανού σε μια σειρά από αστεροσκοπεία που κατασκεύασαν. Στα πρότυπα του πολεμικού καταλόγου των άστρων, ο al-Zarkalla (περ. 1080 μ.Χ.) συνέταξε αστρονομικούς πίνακες (*zīj*), γνωστούς ως «Πίνακες του Τολέδο». Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι η εντονότερη κριτική του πολεμικού γεωμετρικού συστήματος του κόσμου έγινε από 'Αραβες φιλοσόφους της Ισπανίας, βλ. και πάλι Nallino, ό.π., σ. 500. Για την αστρονομία στη μεσαιωνική Ισπανία βλ. ενδεικτικά F. Sezgin (ed.), *Arabic-Spanish Astronomy at the Court of King Alfonso X of Castile: texts and studies*, Frankfurt am Main 1998.

φορικά μάλιστα με τα προγνωστικά του καιρού. Ο «αγρονόμος» Ibn al-'Auwām (αρχές του 12ου αι.), συγγραφέας από την Ανδαλουσία, συμπεριέλαβε στο *Kitāb al-Filāha* υλικό από τα αράτεια προγνωστικά. Τα εδάφια που παραδίδονται στο έργο του, περιέχονται στο τμήμα του ποιήματος που ενδεχομένως αξιοποίησε και ο μάλλον σύγχρονός του Mosē ibn 'Ezra³⁹. Η περίπτωση όμως του Ibn al-'Auwām είναι περισσότερο σύνθετη. Βασική πηγή του ανδαλουσιανού συγγραφέα υπήρξε το έργο που είναι γνωστό στην αραβική γραμματεία ως *Ναβαταίων Γεωργία*⁴⁰. Ο ίδιος επικαλείται επίσης τον Αριστοτέλη και Λατίνους συγγραφείς (φαίνεται ότι, όπως και στο έργο του Ibn Haggāg al-Isbīlī [=από τη Σεβίλλη] που του χρησίμευσε ως υπόδειγμα, βασική πηγή ήταν ο Κασσιανός Βάσσος ο Σχολαστικός από τη Βιθυνία, 4ος αι. μ.Χ.)⁴¹. Είναι γνωστό ότι οι Λατίνοι agrimensores επέδρασαν καθοριστικά στα αραβικά γεωπονικά κείμενα⁴². Στο εδάφιο του *Kitāb al-Filāha*, όπου περιέχονται οι προγνώσεις των καιρικών φαινο-

39. Ο Schippers, ό.π., σσ. 642-643, περιγράφει το *al-Muhādara wa 'l-wudākara* ως έργο της γεροντικής ηλικίας του συγγραφέα. Εφόσον ο Mosē ibn 'Ezra έζησέ κατά προσέγγιση στο χρόνο 1055-1135, νομιμοποιούμενα να το χρονολογήσουμε στις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι.

40. Βλ. R. Kruk, "Nabāt", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. VII, Leiden-New York 1993, σσ. 831-834 [ειδικά: 832-833]. Το έργο αυτό αποδίδεται στον Ibn Wahsiyya, βλ. Sezgin, *GAS* IV, 318-329. Για την αραβική εργογραφία σχετικά με τη γεωργία βλ. και πάλι Sezgin, *GAS* IV, 303-346 και Ullmann, ό.π., σσ. 427-451. Στο πεδίο συνέβαλε σημαντικά η Ισπανία, κάτι που ενδεχομένως εξηγεί τις πυκνές αναφορές σε κείμενα Λατίνων συγγραφέων, όπως συμβαίνει στο πολυσυλλεκτικό έργο του Ibn al-'Auwām. Πράγματι, ο Sezgin, *GAS* IV, σσ. 108-109, υποθέτει ότι οι λατινικές πηγές πρέπει να ήταν ευκολότερα προσβάσιμες στην περιοχή αυτή. Στη συγκεκριμένη διαπίστωση καταλήγει με βεβαιότητα ο Fahd, ό.π., σσ. 88-89, 93-94· προβαίνει μάλιστα και σε ταυτίσεις ονομάτων που απαντούν στο *al-Muqni 'fi l-filāha* του Ibn Haggāg al-Isbīlī. Σύμφωνα με τον Fahd, ό.π., σ. 86, η *Ναβαταίων Γεωργία*, που κυριάρχησε σε όλες τις αραβικές γεωργικές πραγματείες, μεταφράστηκε πιθανότατα από τα Συριακά στις αρχές του 10ου αι.

41. Για το θέμα βλ. Fahd, ό.π., σσ. 83, 85-86, 88-94. Στον Αριστοτέλη αποδίδονταν μια σειρά από ψευδεπίγραφα έργα, γνωστά στους Άραβες συγγραφείς. Όσον αφορά τις λατινικές πηγές, ο Ibn al-'Auwām, που μας ενδιαφέρει εδώ, χρησιμοποιεί συχνά το ονόματα Qastos (ενν. Qustūs; ή σχετίζεται με το όνομα Κάτων, το οποίο στο έργο του Ibn Haggāg al-Isbīlī απαντά ως Qatiyūs;) και Kassius (=Kassianos;). Με το δεύτερο περιγράφει μάλλον την αραβική μετάφραση από τα ελληνικά (του Sirgīs b. ul Hilīya ar-Rūmī) του έργου *Περί γεωργίας έκλογές*, του Κασσιανού Βάσσου. Βλ. και Martin (1998) I CXXIV σημ. 121 (όπου και σχετική βιβλιογραφία). Βασιζόμαστε στη γαλλική μετάφραση του J.-J. Clément-Mullet, *Le livre de l'agriculture d' Ibn al-'Auwām* tome II, Paris 1866, σσ. 436-438.

42. Βλ. Fahd, ό.π., σσ. 88-94.

μένων (Clément-Mullet, σσ. 435-440), το κείμενο του Ibn al-'Auwāwι απηχεί τα αράτεια σημεία τη σελήνης (*Φαιν.* 778-818) και του ήλιου (*Φαιν.* 819-891). Ο δκνεισμός όμως του Ibn al-'Auwām από τον Άρατο είναι έμμεσος, όπως εξάλλου αποδεικνύει τόσο η προφανής διασάλευση της σειράς των προγνωστικών όσο και οι αναφορές του συγγραφέα στις πηγές του. Μολονότι αυτές φαίνεται να σχετίζονται με τα *Φαιν.*, δεν παραγνωρίζουμε ότι τα υλικό αυτό είχε καταστεί κοινός τόπος. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, ο ανδαλουσιανός συγγραφέας αποδίδει το σχετικό υλικό στη *Ναβαταίων Γεωργία* και σε κάποιους συγγραφείς, τα ονόματα των οποίων είναι μάλλον παραφθαρμένα λατινικά. Αυτό δεν εκπλήσσει: λατινικά κείμενα συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάδοση των αράτειων προγνωστικών⁴³. Ο Martin κατέδειξε την εξάρτηση τεχνικών κειμένων αυτής της γραμματείας από το υλικό που συμπεριέλαβε ο Άρατος στο ποίημά του, αλλά και από προγενέστερα κείμενα (του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου)⁴⁴. Ας σημειωθεί ότι παρ' όλον ότι ο Ibn al-'Auwām ακολουθεί αραβικά πρότυπα, δεν αποκλείεται να χρησιμοποίησε απευθείας και Λατίνους συγγραφείς.

Και οι υπόλοιπες πηγές του αγρονόμου συγγραφέα θυμίζουν εδώ το συγκεκριμένο τμήμα των *Φαιν.*, η *Ναβαταίων Γεωργία* όμως είναι πιο κοντά στο ελληνικό κείμενο. Η χαρακτηριστικότερη προσέγγιση αφορά την περιγραφή της σελήνης με τον όρο που αντιστοιχεί στον ελληνικό λεπτή. Στα *Φαιν.* 783-787 ο όρος αυτός κατέχει κύρια θέση: εκτός από την ακροστιχίδα (*ΔΕΙΠΤΗ*), απαντά και στην αρχή του πρώτου από τους στίχους που τη σχηματίζουν⁴⁵. Μολονότι η οφειλή της *Ναβαταίων Γεωργίας* σε λατινικές πηγές επαρκεί για να εξηγήσει την προσέγγισή της στα προγνωστικά των *Φαιν.*, η ύπαρξη της συγκεκριμένης θεματολογίας και των απηχίσεων των στ. 783-787 στο εν λόγω έργο θα πρέπει ενδεχομένως να απο-

43. Βλ. ενδεικτικά Πλίνιος *Nat. hist.* 18.309-339, 18.340-341, 18.342-346 (σημεία του ήλιου), 18.347-350 (σημεία της σελήνης), 18.350-360.

44. Βλ. Martin (1998) I CIII-CXXV.

45. Ο Clément-Mullet, ό.π., σ. 436 σημ. 1, επισημαίνει-αναφορικά με τον όρο αυτόν—την ομοιότητα με τα *Γεωπονικά* 1.2. Το συγκεκριμένο κείμενο αντλεί στο εδάφιο αυτό από τον Άρατο (Martin [1998] I CX και CXXIV). Πρβ. ακόμη Πλίνιος *Nat. hist.* 18.347-350. Η αντίρρηση (ως έναν βαθμό αυτονόγητη) ότι ο συγκεκριμένος Άραβας συγγρ. (ή η πηγή του) θα μπορούσαν ενδεχομένως να καταλήξουν στον ίδιο με τον Άρατο χαρακτηρισμό του σεληνιακού φωτός, μέσω προσωπικής παρατήρησης, πρέπει να απορριφθεί: η συσσώρευση λεπτομερειών που ανάγονται στα *Φαιν.* και εν γένει τα συμφραζόμενα αποδεικνύουν την εξάρτηση από πηγή, που αντλεί απευθείας από την αράτεια παράδοση. Τη σπουδαιότητα του όρου *λεπτός* υπογραμμίζει η χρήση του στην αλεξανδρινή ποιητική θεωρία, ιδιαίτερα την *καλλιμάχεια*.

δοθεί στην εξάρτησή του από έργα του Θεοφράστου. Σύμφωνα με τους ειδικούς, η *Ναβαταίων Γεωργία* «αφιερώνει ένα μεγάλο κεφάλαιο στη φυσιολογία των φυτών, που θυμίζει από πολλές απόψεις το περιεχόμενο του βιβλίου του Θεοφράστου (ενν. του *Περὶ φυτικῶν αἰτιῶν*)»⁴⁶. Δεν αποκλείεται όμως ο συντάκτης της να άντλησε και από το *Περὶ σημείων*, έργο άμεσα σχετικό με το φυσικό περιβάλλον και τη γεωργία: αυτό αποδίδεται στον ίδιο πάντα φιλόσοφο⁴⁷ και σχετίζεται στενά με τα άράτεια προγνωστικά. Ως γνωστόν, στο μάλλον ψευδεπίγραφο έργο, που παραδίδεται⁴⁸, απαντούν εδάφια που αναπαράγουν το περιεχόμενο των *Φαιν.* 783-787 (*Περὶ σημείων* 8 και 12)⁴⁹. Τα δύο ελληνικά κείμενα (αυτό δηλ. του Άράτου και το *Περὶ σημείων*), στενά συνυφασμένα — σε σχέση πάντα με τα προγνωστικά — σε επίπεδο δομής, περιεχομένου και ενδεχομένως χρονολόγησής⁵⁰, βρίσκονται στην αφετηρία μιας μακράς (λόγιας και δημώδους) παράδοσης προγνωστικών⁵¹, ειδικά όσον αφορά τη σελήνη και τα οπτικά φαινόμενα που τη χαρακτηρίζουν⁵².

46. Βλ. T. Fahd (σε μτφρ. Δ. Ράιου), ό.π., σ. 87.

47. Στην πραγματικότητα, η απόδοση είναι αρκετά μεταγενέστερη. Το κείμενο παραδίδεται στα χφ. των έργων του Αριστοτέλη, βρίσκεται όμως πάντα στις εκδόσεις του Θεοφράστου, βλ. και Martin (1998) I CII και τις σημ. 51-52.

48. Οι απόψεις των ειδικών διαφέρουν σχετικά με την πατρότητα του εν λόγω έργου. Διαφωνίες υπάρχουν επίσης και ως προς το αν το σωζόμενο κείμενο προηγήθηκε της συγγραφής των *Φαιν.*, όποτε θα χρησημευσε ως πηγή στον Άρατο (βλ. κυρίως P. Cronin, "The Authorship and Sources of the *Peri sēmeion* Ascribed to Theophrastus", στο: W. W. Fortenbaugh - D. Gutas (eds.), *Theophrastus: His Psychological, Doxographical, and Scientific Writings*, New Brunswick, New Jersey 1992, σσ. 307-345), ή αποτελεί επιτομή παλαιότερου αυθεντικού κειμένου, στη σύνθεση της οποίας ελήφθησαν υπόψη και τα άράτεια *Φαινόμενα* (Martin [1998] I CIII-CXXXV· παλαιότερα V. Rose, *Aristotelis Pseudepigraphus*, Leipzig 1863, σσ. 243-254). Συντασσόμαστε γενικά με τη δεύτερη άποψη (Αυγερινός, ό.π., σσ. 147-199).

49. Βλ. Αυγερινός, ό.π., σσ. 743-744.

50. Βλ. Cronin, ό.π., σ. 311 (μάλλον βασισμένος στον N. Heeger, *De Theophrasti qui fertur ΠΕΡΙ ΣΗΜΕΙΩΝ libro*, [diss.] Lipsiae 1889, σσ. 25-60) το τοποθετεί στα τέλη του 4ου αι. όμοια και η Taub, *Ancient Meteorology*, σ. 44. Θα το χρονολογήσαμε στον 3ον ή τον 2ον αι. π.Χ.

51. Το υλικό πρέπει να αποτελούσε κοινό κτήμα του Λυκείου. Είναι ενδεικτικό ότι στα αριστοτελικά *Μετεωρολογικά* και στο νόθο *Προβλήματα*, αλλά και στο *Περὶ άνέμων* του Θεοφράστου, απαντούν παράλληλα εδάφια με το *Περὶ σημείων*. Βλ. Taub *Ancient Meteorology*, σσ. 103-115· N. Capelle, "Zur Geschichte der meteorologischen Literatur", *Hermes* 48 (1913) 321-358· Αυγερινός, ό.π., σσ. 153-154· W. E. Gillespie, *Vergil, Aratus and Others: The Weather-Sign as a Literary Subject*, (diss. Princeton Univ. 1937) Princeton 1938.

52. Οι λαϊκές γνώσεις γύρω από τα φαινόμενα του καιρού προηγήθηκαν ασφαλώς της καταγραφής τους από τους περιπατητικούς και τον Άρατο. Βλ. Δ. Κρεκούκιας,

Η αράτεια ουρανογραφία απασχόλησε τον ίδιο αιώνα (τον 12ο) τον Ibn as-Salāh (Abū l-Futūh Ahmad ibn Muhammad b. as-Sarī Naḡm [Kamāl] ad-Dīn)⁵³ στο έργο του σχετικά με τη διόρθωση των αστρικών καταλόγων της *Almagest* (Μαθηματικής Συντάξεως)⁵⁴. Η μαρτυρία του προσφέρει μία εκ των ένδον ματιών στην αραβική παράδοση της ελληνορωμαϊκής ουρανογραφίας. Η εισαγωγή του Αράτου και των «Σχολίων» του ποιήματος σ' αυτά τα συμφοραζόμενα έχει να κάνει με την οριοθέτηση των αστερισμών, η οποία υποβοηθείται από τη μυθολογική και τη συνακόλουθη εικονογραφική τους άποψη. Ο Ibn as-Salāh αποδίδει μάλιστα στον ποιητή τη «δημιουργία» (δηλ. την οριοθέτηση) των αστερισμών, μια άστοχη βέβαια παρατήρηση που απαντά και στον Αγάπιο⁵⁵. Ενδεχομένως, χρησιμοποίησε αντίγραφο της αραβικής μετάφρασης που αναφέρει ο δεύτερος, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί και η παράλληλη οφειλή του σε κάποιο έργο εγκυκλοπαιδικού τύπου⁵⁶.

Βασιζόμενος στον Άρατο, ο Άραβας συγγραφέας ακολουθεί το ελληνικό σύστημα των αστερισμών, θεωρώντας ότι πρέπει να συλλάβουμε νοητικά τον Όϊστό ως βέλος, και όχι ως αργαλειό ή τον ιστό του. Διαφωνεί

Τα προγνωστικά του καιρού εις την αρχαίαν, την μεσαιωνική και την νεωτέραν Ελλάδα, (ιδι. διατριβή Παν. Θεσσαλονίκης) Αθήναι 1966, σσ. 110-115. Αύγερινός, ό.π., σ. 156. Σύντομα ανώνυμα έργα παραδίδονται στους κώδ. Laurentianus XXVIII 32 (ff. 12-15), Paris. gr. 229 και Matritensis 4681. Στις λόγιες μαρτυρίες περιλαμβάνονται ο Βεργίλιος (Georg. 1.430 κ.ε.), ο Πλίνιος (Nat. hist. 18.347), ο Πτολεμαίος (Άποτελ. 2.14 Hübnér), ο Καισαρείας Βασίλειος (Έξαήμερος 6.4 [53 c-d] Giet), ο Ιωάννης ο Λυδός (Περί διοσημειών 9d.1-18 Wachsmuth). Βλ. και Αύγερινός, ό.π., σσ. 153-154 (και σημ. 630) και 741-744. Για τα οπτικά φαινόμενα στη μετεωρολογία της αρχαιότητας, και δη την αριστοτελική και την περιπατητική, βλ. Taub, Ancient Meteorology, σσ. 77-124.

53. Βλ. P. Kunitzsch, *Ibn as-Salāh Zur Kritik der Koordinatenüberlieferung im Sternkatalog des Almagest*, Göttingen 1975, σ. 18. Ο πλήρης τίτλος του έργου στην αραβική γλώσσα είναι *Fī sabab al-khata' wa 'l-tashif al-'aridayn fī d'jadāwil al-makālatayn al-sābi'a a 'l-thāmina min Kitāb al-mad'jasti wa-tashih m'z amkana tashihuhu min dhālika*.

54. Η πτολεμαϊκή αστρονομία επικράτησε στον αραβικό κόσμο, αντιμετώπιστηκε όμως με κριτικό πνεύμα. Οι Άραβες προσπάθησαν με πολυετείς παρατηρήσεις να επαληθεύσουν ή να διορθώσουν τις περιγραφές του καταλόγου των άστρων, ο οποίος άνάγεται στον 2ο μεταχριστιανικόν αιώνα. Βλ. Kunitzsch, "Al-Nudjum", σσ. 98-100 και Pingree, ό.π., σσ. 1135-1137. Βλ. επίσης F. Sezgin (ed.), *Celestial Phaenomena and Observations in Islamic Sources: texts and studies*, Frankfurt am Main 1998.

55. Βλ. περισσότερα παρακάτω, σσ. 136-138.

56. Όπως λ.χ. το έργο του an-Nuwayrī *Nihāyat al-arab fī-funūn al-adab*, για το οποίο βλ. παρακάτω, σ. 137.

ἔτσι με τὴν ἀπόδοση τῆς *Almagest* τοῦ al-Hasan ibn Qurayṣ, ἀπὸ τὴν ὁποία παραθέτει ἓνα σύντομο ἀπόσπασμα⁵⁷. Φαίνεται ὅτι ὁ ibn Qurayṣ ἀκολούθησε στὸ συγκεκριμένο θέμα πηγῆ ἢ ὁποία ἦταν ολότελα ξένη στὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ουρανογραφία. Απορρίπτοντας τὴ συγκεκριμένη νοερὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἀστερισμοῦ ὁ Ibn as-Salāh παραθέτει σὲ ἀραβικὴ ἀπόδοση τοὺς στ. 311-312 τῶν *Φαιν.*: ὁ Ἀράτος περιγράφει τὸν Ὀϊστό με τὴ φράση ἔστι δέ τις προτέρω βεβλημένος ἄλλος Ὀϊστός, / αὐτὸς ἄτερ τόξου [...] («πιο μπροστά [ενν. ἀπὸ τὸν *Τοξότη*] βρίσκεται ἓνα ἄλλο τοξευμένο βέλος, μόνο του χωρὶς τόξο»)ṣ⁵⁸. Το ἀραβικὸ κείμενο τοῦ Ibn as-Salāh μεταφράζεται στὸ σημεῖο αὐτὸ «εκεῖ βρίσκεται ἓνα βέλος, ἔξω ἀπὸ τὴ φαρέτρα»ṣ⁵⁹. Δεδομένου ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτὸς δὲν γινώριζε ἐλληνικά, φαίνεται ὅτι υιοθέτησε τὸ συγκεκριμένο «σφάλμα» ἀπὸ τὸ κείμενο ποῦ ἀξιοποίησε⁶⁰. Λαμβάνοντας πάντως υπόψη τὸ ὅτι οἱ Ἀραβες μεταφραστές συνήθιζαν νὰ ἀποδίδουν κάπως ἐλεύθερα τὰ ἐλληνικά πρότυπά τους⁶¹, θὰ λέγαμε ὅτι, παρὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἀμάρτυρου στὰ ἐλληνικά *Φαιν.* ὄρου «φαρέτρα», τὸ ἀραβικὸ κείμενο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μάλλον πιστὸ στὸ πρωτότυπο: ὁ βεβλημένος Ὀϊστός εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἓνα βέλος ἐκτὸς φαρέτρας.

Με ἀφορμὴ τὴν ἀσυμφωνία τῶν πηγῶν του, τὰ ἀραβικά *Φαιν.* ἐξυπηρετοῦν γιὰ δευτέρη φορὰ τὸν Ibn as-Salāh ὡς τὸ κατεξοχὴν ἔργο ουρανογραφίας. Ἡ ἐστίαση τῶρα βρίσκεται στὴν εἰκονογραφία, ἡ ὁποία καλεῖται νὰ ἐπικυρώσει τὴν ἐπιστημονικὴ ὀριοθέτηση τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ *Κενταύρου*: τὸ ἐρώτημα ἀφορὰ τὸ ἀν ὁ μυθικὸς αὐτὸς ἥρωας κρατᾷ δόρυ, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ al-Hasan ibn Qurayṣ. Ὁ Ibn as-Salāh προκρίνει αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ κυνηγοῦ *Κενταύρου*, διότι ὁ ἥρωας ἔχει «ἓνα ἀγρίμι στὸ μπροστινὸ τοῦ πόδι». Ὅσον ἀφορὰ τὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ὁ Ἀράτος εἰσάγει τὸν ἐν λόγῳ ἀστερισμὸ καὶ ἐκεῖνον τοῦ *Θηρίου* στοὺς στ. 431-442. Ὁ *Κένταυρος* τῶν

57. Σὲ ὅλη τὴν ἐκταση τοῦ κειμένου τοῦ ὁ Ibn as-Salah επικαλεῖται συχνὰ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις τῆς *Almagest*, ποῦ παρήγαγαν ὁ al-Hasan ibn Qurayṣ καὶ ὁ Ishāk b. Hunayn. Ἡ μετάφραση τοῦ δευτέρου εἶχε υποστεί διορθώσεις ἀπὸ τὸν ἐπιφανὴ ἀστρονόμο τῆς Βαγδάτης Tābit b. Kurra. Φαίνεται ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Ishāk b. Hunayn κυκλοφοροῦσε ἐκτοτε στὴ δευτέρη, διορθωμένη μορφή της, βλ. Kunitzsch, "Al-Nudjum", σ. 98 καὶ Pingree, ὁ.π., σ. 1136.

58. Βλ. Kidd (1997), σσ. 95-96: "Ahead of the Archer is another Arrow lying all by itself without a bow".

59. Βασιζόμεστε στὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ Kunitzsch, *Ibn as-Salāh*, σ. 54-55. Ὁ ὄρος «φαρέτρα» δὲν παραδίδεται οὔτε καν ὡς διαφορετικὴ γραφὴ (*varia lectio*) στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν *Φαιν.* καὶ δὲν ἀπαντᾷ οὔτε στα *Σχόλια* στὸν Ἀράτο ἢ τὴν ἔμμεση παράδοση.

60. Βλ. Kunitzsch, *Ibn as-Salāh*, σ. 18.

61. Εὐχαριστοῦμε τὸν Καθ. Δ. Ράιο, ὁ ὁποῖος ἔθεσε υπόψη μας τὴ σημαντικὴ αὐτὴ παράμετρο.

Φαιν. όμως δεν κρατά δόρυ, αλλά το ζώο στο δεξί του χέρι⁶². Τη λύση παρέχει το κείμενο, που ο Ibn as-Salāh αποδίδει στα «Σχόλια στον Άρατο»: σ' αυτό διάβασε ότι ο Κένταυρος σκοπεύει να θυσιάσει το ζώο στον παρακείμενο βωμό (τον αστερισμό *Θυτήριον*, ο οποίος βρίσκεται απέναντι από αυτόν του μυθικού ήρωα)⁶³. Η συγκεκριμένη αναφορά απαντά σήμερα μόνον στα Σχόλια του Scorialensis Σ III 3 (=S), στ. 429 Martin⁶⁴ ([...] εἰς τὰ ἄστρα ἔθηκεν ἔχοντα τὸ θηρίον ἐν ταῖς χερσὶ πλησίον τοῦ θυτηρίου. δοκεῖ προσφέρειν ὡς θύων ὃ ἐστὶ μέγιστον σημεῖον τῆς εὐσεβείας), προερχομένη από τους *Καταστερισμούς* XL Robert (ἔχει [εν. ὁ Κένταυρος] τὸ Θηρίον ἐν ταῖς χερσὶ πλησίον τοῦ Θυτηρίου, ὃ δοκεῖ προσφέρειν θύσων)⁶⁵. Είναι, επομένως δύσκολο να συναγάγει κανείς αν ο Ibn as-Salāh βασίζεται εδώ στα Σχόλια (S) ή στο ψευδεπίγραφο αυτό έργο. Θα διαπιστώσουμε παρακάτω άλλη μία σύμπτωση των Σχολίων (S) με τους *Καταστερισμούς*⁶⁶.

Μεταγενέστερες του Αράτου πηγές, όπως ο Ίππαρχος 2.5.14 και 3.5.6 Manitius, αλλά και κάποιες απεικονίσεις, εμφανίζουν τον Κένταυρο να κρατά στο ένα του χέρι θύρσο⁶⁷. Φαίνεται εύλογο το συμπέρασμα ότι οι Άραβες συγγραφείς, αγνοώντας αυτό το ελληνικό σύμβολο, αντιλήφθηκαν

62. Φαιν. 431-442: εἰ δέ τοι ἔσπερης ἄλλος Κενταύρου ἀπειή | ὄμος ὅσον προτέρης, ὀλίγη δέ μιν εἰλόοι ἀγλὸς | αὐτόν, ἀτὰρ μετόπισθεν εἰκότα σήματα τεύχοι (φαῖνοι Ἴππαρχος) | Νῶξ ἐπὶ παμφανόωντι Θυτηρίῳ, [...] | αὐτὰρ ὁ δεξιτερὴν ἄει τανύοντι ἔοικεν | ἀντία δινωτοῖο Θυτηρίου, ἐν δέ οἱ ἀπριξ | ἄλλο μάλ' ἐσφῆκῶται ἐληλάμενον διὰ χειρός, | Θηρίον' ὡς γάρ μιν πρότεροι ἐπεφημίξαντο. Βλ. Ίππαρχος 1.8.18 και 1.8.23 Manitius. Πρβ. Γέμνος *Εἰσαγωγή εἰς τὰ φαινόμενα* 3.13.3-4 Aujaç: *Κένταυρος, Θηρίον, ὃ κρατεῖ ὁ Κένταυρος καθ' Ἴππαρχον* [...]. Ψ.-Εμπειροκλής *Ἀπλανῶν ἄστρον σφάιρα*, 51-52 Maass (*Commentariolum*, σ. 158): τὰ πρόσθε Κενταύροιο φαίνεται μέλη | νέρθεν χερσὶν δὲ τοῦδε Θηρίον δέμας· Σχόλια στον Άρατο 436 Martin: αὐτόν μὲν οὖν Ἐρμῆπος Χείρωνά φησιν εἶναι, τὸ δὲ Θηρίον σύμβολον θήρας, τὸ δὲ Θυτήριον τοῦ Πηλέως γάμου σημεῖον· Τεύκρος *Περὶ τῶν ἰβ' ζῳδίων <τοῦ> λοξικοῦ κύκλου (Codices Germanici*, vol. 7, 205. 24-25 Boll): [...] παρανατέλλουσι τὰ ἐμπρόσθια τοῦ Κενταύρου βαστάζοντος λαγῶν [...].

63. Είναι γνωστό ότι οι αστερισμοί αυτοί συνιστοῦν ένα σύνολο στον ουρανό. Βλ. τα σχόλια του Kidd (1997), σσ. 336-337.

64. Πρβ. Σχόλια 408 [M^{ms}]: Martin: τὸ Θυτήριον ἄλλοι τοῦ Κενταύρου εἶναι φασιν [...].

65. Βλ. το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Martin, *Scholia*, σ. 276.

66. Η προσέγγιση των δύο κειμένων είναι από μόνη της σημαντική: δεδομένου ότι το υλικό του Scorialensis Σ III 3 ανάγεται στην έκδοση Φ, η συγκεκριμένη μαρτυρία αποδεικνύει (και πάλι) ότι (α) η έκδοση αυτή περιείχε το έν λόγω ψευδοερατοσθένειο κείμενο και (β) ότι το κύριο σώμα της παράδοσης των Σχολίων δεν περιείχε το υλικό αυτό.

67. Βλ. Kidd (1997), σ. 337, ο οποίος όμως δεν παρέχει συγκεκριμένες αναφορές επίσης E. Wellesz, ό.π., σ. 11.

το επίμηκες στέλεχος του ως δόρυ. Δεν αποκλείεται όμως και η δεύτερη αραβική εκδοχή, σύμφωνα με την οποία ο Κένταυρος κρατά «σταφύλια», να πηγάζει από μια παράσταση⁶⁸. Έτσι απέδωσε τον αστερισμό ο Ishāḳ, άποψη την οποία ο Ibn as-Salāh απορρίπτει⁶⁹. Δεδομένου όμως ότι ο θύρσος στολιζόταν με φύλλα σταφυλίου, συμπεραίνεται ότι οι λογοτεχνικές και οι εικονογραφικές μαρτυρίες, που θέλουν τον ήρωα αυτόν να κρατά σταφύλια, είναι μάλλον εγγύτερα στην πρωτότυπη εικονογραφία του⁷⁰.

Φαίνεται πάντως ότι ο Ibn as-Salāh και ο ibn Qurayṣ επηρεάστηκαν με τη σειρά τους από την εικονογραφία των Φαιν., όπως αυτή διαμορφώθηκε προφανώς στην ύστερη αρχαιότητα: μολονότι ο Ἄρατος παραλείπει τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια, σε χειρόγραφα μέρους της λατινικής του παράδοσης (του *Arat. Lat.* και των Φαιν. του Γερμανικού) ο Κένταυρος εικονίζεται να φέρει όπλο στο αριστερό του χέρι. Συγκεκριμένα: στον Harleianus 647, f. 12r (British Library)⁷¹ ο ήρωας εικονίζεται να κρατά ένα ζώο που μοιάζει με λαγό στο δεξί του χέρι και μία λόγχη στο αριστερό· το ίδιο διαπιστώνεται και στην παράστασή του στο πλανησφαίριο του ίδιου κώδικα⁷², f. 21v (ο Κένταυρος σπεύδει καλπάζοντας προς τον βωμό με προ-

68. O Kunitzsch, *Ibn as-Salah*, σ. 71 σημ. 127, προτείνει την ακόλουθη ενδιάφερουσα ερμηνεία: "Die Übersetzung «der Schild» beruht auf einer Verlesung ó θυρός statt ó θύρσος im Griechischen".

69. Αν πρόκειται για σφάλμα, τότε αυτό δεν πρέπει μάλλον να αποδοθεί στον Ishāḳ, αλλά στη συριακή μετάφραση στην οποία βασίστηκε. Βλ. Kunitzsch, *Ibn as-Salah*, σσ. 71-72.

70. Βλ. Wellesz, ό.π., πίν. 8 ειχ. 17 (Marsh 144, Bodleian Library), πίν. 22 ειχ. 56 (Paris, Bibl. Nat., Ms. Arabe 2489). Για την εξέλιξη του θύρσου σε δέσμη φύλλων βλ. και πάλι Wellesz, ό.π., σ. 11.

71. O Harleianus 647 προέρχεται από τη Γαλλία και χρονολογείται στον 9ο αι. Πρόκειται για χφ. με εξαιρετικές απεικονίσεις, το οποίο περιέχει τα *Aratea* του Κικέρωνα. Για την Εικονογραφία του βλ. W. Köhler, "Die karolingischen Miniaturen", στο: *Zweiter Bericht über die Denkmäler Deutscher Kunst*, Berlin 1912, σσ. 52-77 [ειδικά: 56]. K. Weitzmann, *Illustrations in roll and codex*, Princeton 1947, σσ. 72, 84, 85, (με τις σημ.), 105, 112. F. Saxl, *Catalogue of Astrological and Mythological Illuminated Manuscripts of the Latin Middle Ages*, vol. 3, Nos. 1, 2. *Manuscripts in English Libraries*, The Warburg Institute 1953: ο Harleianus περιγράφεται στο III, 1, σ. XIII κ.ε. W. Köhler - F. Mutherich (Hrsgg.), *Die karolingischen Miniaturen, vol. 4.2: Einzelhandschriften aus Lotharingen*, Berlin 1971, σσ. 73-74, 77-79, 101-107. E. Kennard Rand, *A Survey of the Manuscripts of Tours, Studies in the Script of Tours*, vol. 1, Cambridge, Mass. 1929, σ. 203. C. R. Dodwell, *The Pictorial Arts of the West 800-1200*, New Haven 1993, σ. 48 (πίν. 34). Επιπλέον βιβλιογραφία παραθέτει η Wellesz, ό.π., σ. 6 σημ. 25.

72. Βλ. B. St. Eastwood, "Origins and Contents of the Leiden Planetary Configuration (Ms. Voss. Q 79, Fol. 93v). An Artistic Astronomical Schema of the Early Middle Ages", *Viator* 14 (1983) 1-40 (Ειχ. 1-9).

τεταμένο το δεξί του χέρι, στο οποίο κρατά έναν λαγό). Στον κώδικα Voss. Lat. Q 79, f. 74v (Leiden) έχει παρασταθεί ο Κένταυρος με έναν πάνθηρα (Θηρίο) στο δεξί του χέρι και κάτι που μοιάζει με ρόπαλο (κορόνη);⁷³ στο αριστερό⁷⁴. Όμως, μολονότι ο ζωγράφος είχε μάλλον κάτι τέτοιο στη σκέψη του, η σύγκριση της απεικόνισης με αντίστοιχες στα αραβικά χειρόγραφα της ουρανογραφίας του al-Sūfī ενισχύει την πιθανότητα το πρότυπό του να απεικόνιζε θύρσο με αμπελόφυλλα⁷⁵. Μπροστά από τον μυθικό ήρωα εικονίζεται το Θυτήριον, κάτι που θυμίζει την αναφορά του Ibn as-Salāh στην πρόθεση του Κενταύρου να θυσιάσει το Θηρίον στον βωμό⁷⁶. Είναι, επομένως, προφανής η σχέση της αραβικής μετάφρασης που χρησιμοποίησε ο Άραβας αυτός συγγραφέας με τη λατινική εικονογραφική παράδοση των Φαιν.: αυτή όμως ανάγεται, ως γνωστόν, στην ελληνόγλωσση έκδοση Φ.

Προς επίρρωση της άποψής του ο ευρυμαθής συγγραφέας⁷⁷ τονίζει ότι η αναφορά του Ibn Qurayṣ στο δόρυ του Κενταύρου συμφωνεί με την απεικόνιση του συγκεκριμένου αστερισμού σε σφαίρα χαρρανικής προέλευσης⁷⁸. Με δεδομένη τη σπουδαιότητα του Harrān (ελλ. Κάρραι της Οσρο-

73. Για την κορόνη ως κυνηγετικό όπλο βλ. Άρατος Φαιν. 638-640 (αναφορικά με τον κατεξοχήν κυνηγό του ουρανού, τον Ωρίωνα: [...] *Χίω ἔτε θηρία πάντα / καρτερός στιβαρή ἐπέκοπτε κορόνη / θήρης ἀρνύμενος κείνῳ χάριν Οἰνοπίωνι*).

74. Βλ. Legner, *ό.π.*, σ. 5 και σ. 14. Για το χρ. αυτό βλ. A. W. Bywanck, "Les principaux manuscrits à peintures conservés dans les collections publiques du Royaume des Pays-Bas", *Bulletin de la Soc. Française de Reproductions de Manusc. à Peintures* 15 (1931), σ. 65 κ.ε.

75. Βλ. τη σημ. 70. Πρβ. άλλες απεικονίσεις στην Wellezs, *ό.π.*, πίν. 25 εικ. 65 (Istanbul, Haya Sofia Libr., Ms. 2595) και εικ. 66 (Istanbul, Top Kapi Seray Libr., Ms. Fatih 3422).

76. Ο συμφυρμός, ο μυθολογικός και εικονογραφικός, της ευρύτερης αράτειας παράδοσης είναι πιθανόν αδύνατον να ανιχνευθεί σε όλη της την έκταση. Όσον αφορά πάντως το είδος του ζώου που κρατά ο Κένταυρος, επισημαίνουμε ότι η εικονογραφική μαρτυρία του Harleianus 647 φαίνεται εδώ να συμφωνεί με τις λογοτεχνικές μαρτυρίες του Τεύκρου (βλ. παραπάνω, σημ. 62) και του Ιωάννη Καματερού *Εισαγωγή άστρονομίας* 1054-55 Weigl: [...] *τὰ ἔμπροσθεν πάντα τὰ τοῦ Κενταύρου / Λαγῶν ἐπιφέροντα [...]*.

77. Kunitzsch, *Ibn as-Salāh*, σ. 18: "wohl belesen".

78. Έως σήμερα έχουν καταγραφεί περισσότερες από 130 σωζόμενες σφαίρες του ουρανού στον ευρύτερο ισλαμικό κόσμο, βλ. Kunitzsch, "Al-Nudjūm", σ. 99. Το Harrān ήταν γνωστό για το υψηλό επίπεδο τεχνολογίας που διέθετε. Εκεί κατασκευάζονταν κυρίως αστρονομικά όργανα, όπως σφαίρες, βλ. E. Wellezs, *ό.π.*, σ. 4 και σημ. 17. Σε αρκετές σφαίρες χαρρανικής προέλευσης αναφέρεται και οι al-Sūfī, βλ. H. C. F. C. Schjellerup, *Description des étoiles fixes composée au milieu du dixième siècle de notre ère, par l'astronome persan Abd-al-Rahman Al-Sufi. Traduction littérale de deux manuscrits arabes de la Bibliothèque Royale de Copenhague et de la Bibliothèque Imp. de St. Petersbourg*, St. Petersbourg 1874, σ. 121.

ηνής)⁷⁹, ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἕως τὸν 11ον αἰ., συμπεραίνεται ὅτι ἡ σφαῖρα αὐτὴ ἀναγόταν σε ἐλληνορωμαϊκὴ παράδοση. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι στὴν πόλη ἀνήθησε τὸν 8ο καὶ τὸν 9ο αἰ. ἡ μελέτη τῆς ἀστρονομίας⁸⁰ καὶ ἡ μετάφραση ἐλληνικῶν κειμένων στὴν ἀραβικὴ γλῶσσα⁸¹, νομιμοποιούμαστε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ὑπαρξὴ ακμάζουσας ἐπιστημονικῆς παράδοσης, κληροδοτημένης ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα⁸². Δὲν θεωροῦμε ἐπιπλέον τυχαίον τὸ ὅτι στὸ Harrān ἐγκαταστάθηκε τὸν 6ον αἰ. ὁ Σιμπλικίος, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὴν Περσία τοῦ Χοσρόη⁸³. Εἶναι, βέβαια, μάλλον ἐπισημὰν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παρουσία τοῦ πρώτου συνέβαλε

79. Βλ. *Grammatici Graeci* (Ἡρωδιανὸς *Περὶ καθολ. προσωδίας*) 3, 1.256.9 Lentz, Στέφανος ὁ Βυζάντιος *Ἔθν.* 362.2-3 Meineke, Θεοδώρητος Κύρου *Ἐκκλ. ἱστορία* 205.4-18 Parmentier—Scheidweiler καὶ *Σχόλια στὸν Ἱεζεκιήλ* Migne PG 81.1084.17 (*Χαθράν αἱ Κάθράι*), Κάσσιος Δίων *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 37.5.5.4 Boissevain ([...] *εἰ μὴ Καρραῖοι, Μακεδόνων τε ἄπιοι οἶντες* [...]).

80. Στὴν περιοχὴ διασώζονται παρατηρητήρια τοῦ οὐρανοῦ (αστεροσκοπεῖα). Σχετικὸ φωτογραφικὸ υἷκὸ εἶναι διαθέσιμον στὸ Διαδίκτυο. Βλ. ἐνδεικτικῆς φωτογραφίης στὴν ἱστοσελίδα: www.arcimaging.org/GeisslerRex/HarranUniversityDestroyedByGenghisKhan20002.jpg.

81. Ἀπὸ τὸ Harrān καταγόταν ὁ διάσημος ἀστρονόμος Tābit b. Kurra, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἀστρονομικῆς «Σχολῆς τῆς Βαγδάτης».

82. Τὸ zīdj (ἀστρονομικοὶ πίνακες) λ.χ. τοῦ διασημοῦ Ἀραβᾶ ἀστρονόμου al-Battānī (*Zīdj al-Sābi*, περ. 900 μ.Χ.), τὸ ὁποῖο φέρει σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πτολεμαϊκοῦ συστήματος, ἀντανακλᾷ τὴν ἰσχυρὴ ἐλληνιστικὴ παράδοση τῶν συριακῶν καὶ ἀστρολογικῶν σχολῶν, καὶ εἰδικὰ τῶν χαρρανικῶν, βλ. Pingree, ὅ.π., σ. 1137.

Μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ υιοθετήσῃ τὴ μαρτυρημένη σε ἀραβικῆς πηγῆς («μεταφορὰ τῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας») στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, μέσω τῆς Ἀντιόχειας στὸ Harrān (με τελικὸν σταθμὸ τῆ Βαγδάτη). Μορφωτικῆς επαφῆς ἀνάμεσα στὴν Ἀντιόχεια καὶ τὸ Harrān μαρτυροῦνται με ἀσφάλεια στὶς πηγῆς. Οφείλει κανεὶς νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικὸς, διαφορετικὰ κινδυνεύει νὰ υποθέσῃ e silentio τὴ μεταφορὰ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Μουσείου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης στὴν ἀραβικὴ αὐτὴ περιοχὴ. Τὶς ἀραβικῆς πηγῆς ἐξετάζει ἐξαντλητικὰ ὁ M. Tardieu, «Sābiens coraniques et «Sābiens» de Harrān», *Journal Asiatique* 274 (1986) 1-44 [ἐδῶ : 20-29]. Βλ. εἰδικότερα M. Meyerhof «La fin de l'École d'Alexandrie d'après quelques auteurs arabes», *Archeion* 15 (1933) 1-15 καὶ (ταυτόχρονη δημοσίευση) *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 15 (1933) 109-123· G. Fehérvári, «Harrān», *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. III, Leiden-London 1986, σσ. 227-230 [ἐδῶ : 228]. ΓΙΑ περισσότερη βιβλιογραφία βλ. Tardieu, «Sābiens coraniques et «Sābiens» de Harrān» σ. 20 σημ. 89.

83. Ὅπως ἀπέδειξε ὁ Tardieu στὸ «Sābiens» coraniques et «Sābiens» de Harrān» Βλ. ἐπίσης I. Hadot, «La vie et l'oeuvre de Simplicius d'après des sources grecques et arabes», στὸ I. Hadot (éd), *Simplicius: sa vie, son oeuvre, sa survie: Actes du colloque international de Paris (28 sept.-1er oct. 1985)*, Berlin-New York 1987, σσ. 3-39. ΓΙΑ τὶς ἱστορικῆς καὶ μυθιστορηματικῆς πτυχῆς τῆς «φυγῆς τῶν φιλοσόφων» τοῦ 6ου αἰ. στὸ βασιλεῖο τῶν Σασσανιδῶν, βλ. P. Chuvin, *Οἱ τελευταῖοι Ἕθνη: ἓνα χρονικὸ τῆς ἡττας*

στο υψηλό επίπεδο αστρονομίας, που διέκρινε την πόλη. Πέρα από την εθνική θρησκεία που ανθούσε⁸⁴, η ηλιακή λατρεία του νεοπλατωνικού φιλοσόφου ήταν μάλλον σε αρμονία με τις Γνωστικές σχέτες και την αστρολατρεία⁸⁵, που σύμφωνα με τις μαρτυρίες επιβίωσαν εκεί έως και τον 11ο αι.⁸⁶ Η ακμαία αυτή εθνική παράδοση⁸⁷ προφανώς συνέβαλε στη διατήρηση της εικονογραφίας των ελληνορωμαϊκών αστερισμών.

Ήταν αυτό το φυσικό μοντέλο, που επικαλείται ο Ibn as-Salāh, μια ακόμη άρρακτη σφαίρα; Ελλείψει περισσότερων στοιχείων διστάζουμε να το συμπεράνουμε, αν και κάτι τέτοιο δεν είναι απίθανο. Σε κάθε περίπτωση, ο συγγραφέας δεν αναφέρεται σε σφαίρα βασισμένη στην πτολεμαϊκή κοσμολογία⁸⁸. Ας σημειωθεί ότι συνηθιζόταν η κατασκευή έγκυρων αστρονομικά

του παρατισμού μτφρ. Ο. Χειμωνίδου), Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 166-170· Tardieu, "Sābiens coraniques et «Sabiens» de Harrān", σ. 22 κ.ε.

84. Βλ. τα σχόλια του Θεοδώρητου Κύρου *Ἐκκλ. ἱστορία* 242-19-21 Parmentier Scheidweiler.

85. Ο Tardieu, "Sābiens coraniques et «Sābiens» de Harrān", σ. 25 κ.ε. και σ. 39, υποστηρίζει ότι οι «Σαβαίοι» του Harrān δεν πρέπει να συγχέονται με τους Γνωστικούς. Οι κοινές πλατωνικές αναφορές που τους διακρίνουν θα πρέπει να εξηγηθούν ως οφειλόμενες στην κοινή φιλοσοφική κουλτούρα της ύστερης αρχαιότητας. Πρβ. Chuvin, ό.π., σ. 205 σημ. 25 και Hadot, ό.π., σ. 14. Τον Tardieu αντικρούει πειστικά ο T. Fahd, "Sābi'a", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), vol. VIII, Leiden 1995, σσ. 675-678 [εδώ: 678].

86. Οι «Σαβαίοι» του Harrān διατήρησαν ένα ιδιότυπο καθεστώς θρησκευτικής ελευθερίας. Αρχικά το εγγυήθηκε ο Πέρσης βασιλιάς Χοσρόης, με την συνθήκη ειρήνης που υπέγραψε με τους Βυζαντινούς (Προκόπιος *Πόλεμοι* 2.13.7 Wirth). Πιθανόν, με έξυπνο τέχνασμα οι κάτοικοι της πόλης απέφυγαν αργότερα τον αναγκαστικό εξισλαμισμό, βλ. Fehérvári, "Harrān", σ. 228· Fahd, "Sābi'a", σ. 677. Η πόλη έπεσε σε παρακμή με την έλευση των Σελτζούκων το 1081 και έπειτα από πολλές περιπέτειες καταστράφηκε από τους Μογγόλους το 1271. Βλ. Fehérvári, "Harrān", σ. 228.

87. Την πολυθεϊστική παράδοση του Harrān τονίζει και ο Tābit b. Qurra, ο οποίος καυχιόταν ότι η γενέθλια πόλη του «δεν μολύνθηκε ποτέ από την πλάνη της Ναζαρέτ». Βλ. Tardieu, "Sābiens coraniques et «Sābiens» de Harrān", σ. 23, 24 κ.ε. και Chuvin, ό.π., σ. 169. Είναι ενδεικτικό το ότι στη νεοπλατωνική Σχολή του Harrān ακολουθούσαν το αττικό ημερολόγιο, το οποίο βασιζόταν στον συνδυασμό του σεληνιακού και του ηλιακού έτους. Βλ. σχετικά M. Tardieu, "Les calendriers en usage a Harrān d'après les sources arabes et le commentaire de Simplicius a la *Physique* d'Aristote", στο I. Hadot, *Simplicius: sa vie, son oeuvre, sa survie*, σσ. 40-57.

88. Τέτοιου είδους σφαίρες, βασισμένες στις περιγραφές του Πτολεμαίου ή ακόμη και αντίγραφα της σφαίρας που ο ίδιος κατασκεύασε, πρέπει να περιήλθαν στην κατοχή των Αράβων μετά την κατάληψη της Αλεξάνδρειας. Βλ. Kunitzsch, "Al-Nudjūm", σ. 98. Ο Ibn al-Kifīī (*Ta' rīkh al-Hukamā*, 440) αναφέρει την ύπαρξη μιας χάλκινης σφαίρας, η οποία αποδιδόταν στον ίδιο τον Πτολεμαίο, στο Κάιρο το 1043-1044.

σφαιρών (βασισμένων στον Πτολεμαίο), στις οποίες ακολουθούνταν η καθιερωμένη τυπολογία των αστερισμών (βασισμένη στην ουρανογραφία των Φαινομένων). Την ανάγκη συνδυασμού των δύο κειμένων, του Αράτου και του Πτολεμαίου, μαρτυρεί εξάλλου μια πολύ μεταγενέστερη πηγή σχετική με τα Φαιν., ο Λεόντιος ο Μηχανικός στο *Περὶ κατασκευῆς τῆς ἀρατείας σφαίρας*⁸⁹.

Σαφώς μικρότερης σπουδαιότητας είναι το υλικό που παρέχουν οι αραβικές μεταφράσεις ελληνικών κειμένων, τα οποία στο πρωτότυπό τους περιείχαν παραθέματα από τα Φαιν. ή αναφορές στον ποιητή. Τρεις αναφορές στον Ἀρατο περιέχουν τα Σχόλια του Ψ.-Γαληνού στο ιπποκρατικό *Περὶ ἑβδομάδων* (Ps.-Ĝālīnūs, *Asāhi*)⁹⁰, που μετέφερε στη γλώσσα αυτή ο Hunayn b. Ishāk⁹¹ (ʿAbū Zayd Hunayn ibn Ishāk al-ʿIbādī, 809-873). Ο λόγιος αυτός ήταν εξάπαντος σχετικός με τον Ἀρατο, εφόσον είχε μεταφράσει τη *Μαθηματικὴ Σύνταξη*, και άλλα ελληνικά κείμενα⁹². Στο κεφ. 28 (15^{vd}, Bergsträsser, σσ. 48-51), ο συγγραφέας παρακινεί τον αναγνώστη να συμβουλευθεί, για τα θέματα της κίνησης του ἡλίου και της σφαίρας, το βιβλίο που ἔγραψε ο «ποιητῆς και αστρονόμος Ἀρατος». Ενοείται ἄραγε ἐδῶ το ἔργο *Κανόν*, που κάποιες πηγές αποδίδουν στον ποιητή⁹³; Είναι πιθανόν ο Ψ.-Γαληνός να εἶχε υπόψη του ἓνα ἔργο που κυκλοφορούσε με το ὄνομα του Σολέα, κάτι που συνάδει με τη μαρτυρία του Αχιλλέα του Ψ.-Τάτιου (3ος αι. μ.Χ.)⁹⁴. Δεν συνεπάγεται ὅμως ὅτι ἐπρόκειτο για αὐθεντικό ἔργο. Παρόμοια είναι η περιγραφή στο κεφ. 41 (26^{vc}, Bergsträsser, σσ. 82-85), ὅπου ο ποιητῆς ἐπαινείται, διότι «περιέγραψε, και περιέγραψε καλά, την κίνηση του ἡλίου και τη σφαίρα». Η δεύτερη αυτή μαρτυρία θα μπορούσε να αφορά τα *Φαινόμενα*.

Η τρίτη αναφορά, που απαντά στο κεφ. 15 (6^{vc}, Bergsträsser, σσ. 20-23), ἔχει κοσμολογικὸ περιεχόμενο: ο Ψ.-Γαληνός ἀναφέρεται στη θέση

89. Ο Ullmann, ὁ.π., σ. 278, υποθέτει ὅτι το κείμενο του Λεοντίου περιλαμβάνονταν στο ἐξηγητικὸ σῶμα των κειμένων, τα οποία συνόδευαν τα Φαιν. στην αραβική τους μετάφραση.

90. Ἐκδοση και γερμανική μετάφραση ἀπὸ τον G. Bergsträsser, *Pseudogaleni, In Hippocratis De septimanis commentarium ab Hunaino quod fertur Arabice versum*, Lipsiae-Berolini 1914.

91. Βλ. G. Bergsträsser, *Hunain Ibn Ishāk und seine Schule*, Leiden 1913. Βλ. ἐπίσης το λήμμα της *Encyclopaedia Britannica* Online (2 Feb. 2007) στη διεύθυνση: <http://www.britannica.com/eb/article9041525>.

92. O'Leary, De Lacy, *How Greek Science passed to the Arabs*, London 1948.

93. Βλ. Bergsträsser, *Pseudogaleni*, σ. 50 σημ. 1.

94. Βλ. παραπάνω, τη σημ. 25.

της γης στο μέσον του σύμπαντος και στην ύπαρξη ισάριθμων κόσμων πάνω και κάτω από τη γή. Προκειμένου να στηρίξει την άποψη αυτή, παραθέτει, σε αραβική μετάφραση τους στ. 555-6 των *Φαινομένων*: εδώ ο Άρατος περιγράφει το γνωστό φαινόμενο, κατά το οποίο το ήμισυ του ζωδιακού κύκλου είναι κάθε βράδυ ορατό, ενώ το υπόλοιπό του βρίσκεται κάτω από τη γραμμή του ορίζοντα. Τα συμφραζόμενα πάντως της κοσμολογίας, που προηγούνται, δεν σχετίζονται με το φαινόμενο, στο οποίο αναφέρεται ο ποιητής. Κατά τη γνώμη μας, στην αξιοποίηση των συγκεκριμένων στίχων συνέβαλε η λανθάνουσα φιλοσοφική θεώρηση, που περιέχεται στο ευρύτερο αυτό τμήμα του ποιήματος⁹⁵.

Απλή μηχανική μεταφορά στίχων του Αράτου στα αραβικά έχουμε στην περίπτωση του Qustā ή Qostā ibn Lucā⁹⁶, ενός μάλλον σημαντικού διάμεσου της ελληνικής σκέψης με την αραβική γραμματεία⁹⁷. Ο εν λόγω συγγραφέας έδρασε τον 9ο αι., την περίοδο δηλ. της γνωριμίας των Αράβων με την ελληνική γραμματεία⁹⁸. Ο Qustā ibn Lucā μετέφρασε τη δοξογραφική συλλογή του Ψ.-Πλουτάρχου. Με τον τρόπο αυτό μεταφέρθηκαν στην αραβική γλώσσα οι στ. 10-12 και 545-549 των *Φαινομένων*⁹⁹.

95. Όντας από τα πιο τεχνικά μέρη του έργου (*Φαιν.* 462-558), συνδέεται με τον πρακτικό υπολογισμό του χρόνου ο οποίος ακολουθεί (βλ. και Kidd [1997], σ. 347 κ.ε.) και είναι στενά συνυφασμένο με την εικόνα του σύμπαντος ως τεχνικής κατασκευής. Σ' αυτήν την εικόνα συγγενεύει —κατά την γνώμη μας— με την πλατωνική σύλληψη του κόσμου ως κατασκευάσματος του Δημιουργού (*Τίμαιος* 28a-29b, 36b-d, 75d1-4-πρβ. Αριστοτέλης απ. 1.1.18 Rose). Βλ. Αύγερινός, ό.π., σσ. 200-265 [ειδικά: 241-251].

96. Επρόκειτο, προφανώς, για χριστιανό συριακής καταγωγής. Το όνομά του αποδίδεται ως «Κωνσταντίνος, ο γιος του Λουκά», βλ. J. Mansfeld—D. Runia, *Aëtiana: The Method and the Intellectual Context of a Doxographer*, vol. I, Leiden-New York-Köln 1997, σσ. 152-161. Ο Kunitzsch (σε βιβλιοκρισία του Daiber, *Aëtius Arabus*, στο *Gnomon* 54 [1982] 335-340) διευκρινίζει ότι η σωστή προφορά του ονόματος είναι Qustā. Φαίνεται ότι η καταγωγή του από τη Baalbek (Ηλιούπολη) στην κοιλάδα Μπεκάα της Συρίας, προπύργιο του όψιμου παγανισμού (βλ. Chuvin, ό.π., σ. 174j), του παρείχε την ευκαιρία να γνωρίσει την ελληνική γλώσσα και γραμματεία.

97. Βλ. σχετικά Mansfeld—Runia, ό.π., σσ. 152-154. Για την ταυτότητα του μεταφραστή αυτού αλλά και για το συγκεκριμένο του έργο βλ. την εξαιρετική έρευνα του Daiber, ό.π., σσ. 3-15.

98. Από τα βιογραφικά του δεδομένα γνωρίζουμε ότι περιηγήθηκε στην περιοχή της Μικράς Ασίας και απέκτησε ελληνικά βιβλία, τα οποία συναρόλουθα μετέφερε στην αραβική γλώσσα. Βλ. Mansfeld—Runia, ό.π., σ. 153.

99. Ο Daiber, ό.π., σ. 325, υποστήριξε ότι ο Qustā ibn Lucā δεν έλαβε υπόψη του μόνο το συγκεκριμένο έργο του Ψ.—Πλουτάρχου, αλλά ότι περιστασιακά άντλησε δοξογραφικό υλικό και από το *Άρθολόγιον* του Στοβαίου. Την άποψη αυτή έχουν επαρκώς αντικρούσει οι Mansfeld—Runia, ό.π., σσ. 156-161. Αν ίσχυε η υπόθεση του Daiber, θα διαθέταμε τα εκτενή αποσπάσματα των *Φαιν.*, τα οποία σταχυολόγησε ο Στοβαίος

Ας εξετάσουμε ὁμῶς πιο προσεκτικὰ τις μαρτυρίες του Ἀγάπιου και του al-Bīrunī (Abu'l-Rayhān Muhammad b. Ahmad). Ὅσον ἀφορὰ το ἔργο του δεύτερου *Kitab Ta'rīkh al-Hind*¹⁰⁰ (γνωστὸ ὡς *India*, περ. 1030 μ.Χ.), ο Honigmann δὲν κάλυψε το σύνολο του υλικοῦ που μας ενδιαφέρει: ο ερευνητὴς αὐτὸς κατέγραψε μόνο δύο σχετικὰ εἰδήματα, ἐνῶ του διέφυγε ἓνα τρίτο που ἀφορὰ τον ἀστερισμὸ του Ἑνιόχου¹⁰¹. Ἀναφορὰ στον Ἄρατο ἀπαντᾷ ἐπιπλέον σε ἄλλο ἔργο του al-Bīrunī, το *Kitab al-Tafhīm li-Awa'il Sinā'at al Tandjim*¹⁰². Δεδομένου ὅτι συνέθεσε τα δύο ἔργα με ἓναν μόλις χρόνο διαφορά, πάντα κατὰ τὸ διάστημα της παραμονῆς του στην Ἰνδία¹⁰³, συμπεραίνεται ὅτι ο Πέρσης διανοούμενος ἀξιοποίησε και στις δύο περιπτώσεις την ἴδια πηγή.

Το *Tafhīm* 160.20 (Wright, σ. 72) κινεῖται στα ἴδια πλαίσια με τις ἀραβικὲς μαρτυρίες, που καταγράψαμε παραπάνω. Ο συγγραφέας επικαλεῖται τον Ἄρατο σχετικὰ με τον ἀστερισμὸ της Ἀνδρομέδας, και ἀντιδιαστέλλει το κείμενο των *Φαιν.* ἀπὸ ἐκεῖνο του al-Sūfī: αὐτὸς την περιγράφει δεμένη με αλυσίδες ἀπὸ τα πόδια της¹⁰⁴ και ὄχι, ὅπως ο Ἄρατος, ἀπὸ τα χέρια. Ο al-Bīrunī προκρίνει την ἐκδοχὴ του δεύτερου, ἐπηρεασμένος ἐνδεχομένως και ἀπὸ ἀπεικονίσεις της μυθικῆς ἡρώιδας. Ἐπισημαίνουμε ὅτι σε χειρόγραφα της οὐρανογραφίας του al-Sūfī ἡ Ἀνδρομέδα εἰκονίζεται αλυσσο-

στο ἔργο του (Ἀρθολ. 1.1.3 [*Φαιν.* 1-9], 1.24.4 [*Φαιν.* 10-12], 1.25.9 [*Φαιν.* 822-891], 1.26.6. [*Φαιν.* 778-817], 4.9 [*Φαιν.* 130-132], 4.15 [*Φαιν.* 108-113], 4.17 [*Φαιν.* 292-299] Wachsmuth), και ὄχι τα δύο ισχνὰ παραθέματα.

100. E. Sachau, *Alberuni's India: An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India about A.D. 1030*, vols. 1-2, London 1910.

101. Βλ. και Le Bourdellès, "Naissance d'un serpent", σ. 506 σημ. 2.

102. Το ἔργο εἶναι γνωστὸ με τον τίτλο *Tafhīm*· πρόκειται για μια σύνοψη των θετικών ἐπιστημῶν με ἰδιαίτερη ἐστίαση στην ἀστρολογία. Βλ. την ἔκδοση του R. R. Wright, *The Book of Introduction in the Elements of the Art of Astrology by Abu l-Rayhān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrunī (Al-Bīrunī K. al-Tafhīm li-Awa'il Sinā'at al Tandjim)*, London 1934.

103. Βλ. D. J. Boilot, "Al-Bīrunī", *The Encyclopedia of Islam* (new edition), vol. I, Leiden 1986, σσ. 1236-1238. Ο Πέρσης σοφὸς ἀκολούθησε στις ἐκστρατείες του στην Ἰνδία τον σουλτάνο της Ghazna του Sidjistan (σημερινὸ Ἀφγανιστάν), τον Mahmud b. Subuktakīn, του οποίου υπῆρξε ἀρχικὰ ἀιχμάλωτος (μετὰ τη δολοφονία του προστάτη του, πρίγκηπα Khwarizmshāh Abu 'I-'Abbās Ma'mun b. Ma'mun, και την κατάληψη της ἰδιαίτερης πατρίδας του) και στη συνέχεια αὐλικὸς ἀστρολόγος. Βλ. και R. Thapar, *A History of India*, Aylesbury, Bucks 1966, σσ. 234-235 και 238-239. Διαφορετικὰ περιγράφει τα ἱστορικὰ γεγονότα της βιογραφίας του al-Bīrunī ο Sachau, I ix-xvi.

104. Βλ. Schjellerup, σ. 90-92 [ἐδῶ: 90].

δεμένη από τα χέρια — σε σαφή διαφωνία με το κείμενο, που οι απεικονίσεις αυτές συνοδεύουν¹⁰⁵. Η αυτονόμηση της εικονογραφίας των αστερισμών από το έργο, την ανάγνωση του οποίου υποτίθεται ότι υποβοηθούσε¹⁰⁶, αποκαλύπτει πόσο ισχυρή ήταν η σχετική παράδοση.

Αντίθετα, στο *India* ο al-Bīrunī στράφηκε στις θεολογικές και τις φιλοσοφικές παραμέτρους των *Φαιν.*¹⁰⁷, στα πλαίσια της περιγραφής των θρησκευτικών και των φιλοσοφικών αντιλήψεων διαφόρων λαών, με έμφαση στον ινδικό πολιτισμό¹⁰⁸. Εστιάζοντας στην ανθρωπομορφική σύλληψη της φύσης του θεού, ο συγγραφέας παραθέτει τα *Φαιν.* 1-10 μετά από τη σύντομη περιγραφή της γενεαλογίας του Δία και των γάμων του (*India*, κεφ. 8 - Sachau, I 95-98). Κρίνει μάλιστα ότι η ελληνική ονοματολογία για τον Δία προσομοιάζει σε εκείνη που χρησιμοποιούν οι Βραχμάνοι για τον θεό τους (Βράχμα)¹⁰⁹. Στην ανθρωπομορφική σύλληψη του Θεού-Πατέρα, όπως παραδίδεται στην ελληνική γραμματεία, αντιπαραθέτει την αντίστοιχη φιλοσοφική («της Ακαδημίας»): στα συμφραζόμενα, το προοίμιο των *Φαιν.* χρησιμεύει ως η κατεξοχήν ελληνική μαρτυρία για την πανθειστική σύλληψη του θεού. Μολονότι ο al-Bīrunī παραθέτει μόνον τους δέκα πρώτους στίχους, η παρατήρησή του ότι ο Άρατος υμνεί ακολούθως τα «πνευματικά όντα» (τις Μούσες)¹¹⁰ μαρτυρεί ότι γνώριζε το σύνολο των εισαγωγικών στίχων των *Φαινομένων*. Πράγματι, ο ποιητής ολοκληρώνει το προοίμιο με την επίκληση των Μουσών (στ. 16-18), κάνοντας χρήση ενός διδακτικού μανιερισμού¹¹¹. Στο σημείο αυτό ο Πέρσης συγγραφέας στρέφεται στα Σχό-

105. Βλ. Schjellerup, πίν. 6 ειχ. 19, 19^{a-b}. Πρβ. J. M. Upton, "A Manuscript of «The Book of the Fixed Stars» by 'Abd ar-Rahmān as-Šūfī", *Metro-politan Museum Studies* 4 (1932-1933) 179-197 [εδώ: 190-191, ειχ. 26-28], ανατ. στο F. Sezgin (ed.), 'Abdarrāhmān as-Šūfī, σσ. 365-373· Wellesz, ό.π., σ. 9.

106. 'Η μήπως μας επιτρέπεται να εικάσουμε το αντίθετο, τουλάχιστον στην αφηγηρία του δανεισμού των Αράβων από την ελληνική επιστήμη;

107. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον Mosē ibn 'Ezra: ο συγγρ. αυτός προβάλλει στο κείμενο του Αράτου φιλοσοφικές ιδέες εντελώς ξένες για τον ποιητή.

108. Ο περσικής καταγωγής al-Bīrunī, που έζησε παρά τη θέλησή του για επτά χρόνια στην Ινδία, διδάχτηκε τη σανσκριτική και διάφορες ινδικές διαλέκτους με αντάλλαγμα τη διδασκαλία των ελληνικών θετικών επιστημών. Βλ. την ειδική μελέτη του A. Jeffery, "Al-Bīrunī's Contribution to Comparative Religion", στο: *Al-Bīruni Commemoration Volume*, Iran Society (χ.έ.έ.), σσ. 125-160. Όπως ορθά επισημαίνει ο Jeffery (ό.π., σ. 125), η συμβολή του Πέρση αστρονόμου στις θετικές επιστήμες επισκίασε το γεγονός ότι "[...] he stands unique in his age, and perhaps unique in the history of his own faith, for his contributions to the study of Comparative Religion".

109. Βλ. Jeffery, ό.π., σ. 151.

110. Βλ. Sachau, I 97.

111. Βλ. Kidd (1997), σσ. 173-174· R. Hunter, "Written in the Stars: Poetry and Philosophy in the *Phaenomena* of Aratus", *Arachnion* 2 (1995) 1-34 [εδώ: 2-3].

λια στὸν Ἄρατο, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Σολέα νὰ ξεκινήσει τὰ Φαιν. με τὸν ὕμνο στὸν Δία (1-16). Τὰ παραδομένα Σχόλια πραγματεύονται διεξοδικὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα¹¹². Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ al-Bīrūnī ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ corpus, ποῦ διαθέτουμε καὶ εμεῖς: αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ φύση τοῦ Δία, κατὰ πόσον δηλ. θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε μυθικῶς ἢ φυσικῶς τὸν Θεό-Πατέρα τοῦ προοιμίου τῶν Φαινομένων¹¹³. Πρὸκειται γιὰ τεχνικούς ὅρους τῆς στωικῆς θεολογίας, με ἐφαρμογὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων με ὅρους φυσικῆς ἀλληγορίας· στο πεδίο αὐτὸ ξεχώρισε ὁ ὀμηρικὸς κριτικὸς Κράτης ὁ Μαλλώτης¹¹⁴. Ὁ συγγραφέας ἐπικαλεῖται ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόψη τοῦ Κράτητα, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ Δίας πρέπει νὰ ἐννοεῖται ὡς οὐρανός, καὶ παραθέτει τὸ ὀμηρικὸ T 357 ὡς δ' ὅτε ταρφειαὶ νηφάδες Διὸς ἐκποτόονται. Ἐτσι ὁμως προσεγγίζει τὴ λατινικὴ παράδοση τῶν Φαιν.: ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ παραδίδεται στα *Scholia Sangermanensia*¹¹⁵ τῶν Φαιν. τοῦ Γερμανικοῦ, καὶ στα συγγενή τους Σχόλια στὸν *Aratus Latinus*¹¹⁶. Ὅμως στα *Scholia Sangerm.* ἡ λέξη νηφάδες, τὴν ὁποία παραδίδει ὀρθά τὸ ἀραβικὸ κείμενο, ἔχει παραφθαρεῖ σε νεφέλες¹¹⁷. Τὰ παραπάνω δὲν δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ πρότυπο

112. Βλ. Martin, *Scholia*, σσ. 38-61.

113. Βλ. Αχιλλέας *Περὶ ἐξηγήσεως* 3.4-4.6 Di Maria· Σχόλια στὸν Ἄρατο 1-2 (Martin, *Scholia*, σσ. 37-50). Βλ. καὶ E. Maass, *Aratea*, σ. 173. Τὰ Σχόλια τοῦ προοιμίου ἔχουν σαφὴ στωικὸ προσανατολισμό.

114. Βλ. R. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας: Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων* (μτφρ. Π. Ξένος), Αθήναι 1972, σ. 287. Γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Κράτητα στα Φαιν. βλ. Maass, *Aratea*, σσ. 165-207 καὶ H. Mette, *Sphaeropoioia: Untersuchungen zur Kosmologie des Krates von Pergamum*, München 1936, σ. 36 κ.ε. (ἀπ. 23). Γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ Ἀράτου στὴν ὀμηρικὴ κριτικὴ βλ. Αὐγερινός, ὁ.π., σσ. 360-362. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπίδραση αὐτῆς τῆς μεθόδου στα Σχόλια τοῦ προοιμίου βλ. Αὐγερινός, ὁ.π., σσ. 371-374.

115. Τὸ ὄνομα αὐτὸ οφείλεται στὸν ἐκδότη τους, τὸν A. Breysig, (*Germanici Aratea cum scholiis*, Berlin 1867 [ἀνατ. Hildesheim 1967]). Γιὰ τὴ σχέση τους με τοὺς σωζόμενους Καταστερισμούς βλ. C. Robert, *Eratosthenis Catasterismorum reliquiae*, Berlin 1878, σσ. 21-25.

116. Βλ. Maass, *Commentariorum*, σ. 176· Martin, *Scholia*, σ. 46. Στα Σχόλια τοῦ *Arat. Lat.* οἱ ἐλληνικὲς λέξεις ἔχουν γραφεῖ με λατινικούς χαρακτήρες. Οἱ παραναγνώσεις εἶναι αρκετές, βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Martin, *Scholia*, σ. 46 (στ. 7-8 καὶ 14). Τὰ σχόλια τοῦ *Arat. Lat.* κατὰγονται ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῶν *Phaen.* τοῦ Γερμανικοῦ. Βλ. Le Bourdellès, "Naissance d'un serpent", σσ. 506-507· Robert, ὁ.π., σ. 21.

117. Βλ. Sachau, II 292. Ὁ Sachau τυπώνει με ἐπιπλέον (τυπογραφικά;) σφάλματα τὸν στίχο, τόσο στὴ μορφή του παραδίδεται στα *Scholia Sangermanensia*, ὅσο καὶ στὴν καθιερωμένη του ὀμηρικοῦ κειμένου. Βλ. καὶ πάλι Maass, *Commentariorum* σ. 177 καὶ Martin, *Scholia*, σ. 46: οἱ ἐκδότες αὐτοὶ παραθέτουν στο κριτικὸ τους ὑπό-

της μετάφρασης, που χρησιμοποίησε ο al-Bīrunī, ήταν ο Λατίνος Άρατος. Η αναφορά στον Κράτητα πρέπει να εξέπεσε εξαιτίας επιτομής των Σχολίων στον Άρατο. Επίσης, το ότι το αραβικό κείμενο παραδίδει ορθά τον ομηρικό στίχο σημαίνει ότι η φθορά προέκυψε αποκλειστικά στα εν λόγω λατινικά σχόλια. Τέλος, η καταληκτική παρατήρηση του συγγραφέα σχετικά με την ταύτιση του Δία με το πνεύμα που διαποτίζει την ύλη και η συνακόλουθη αναφορά τους στωικούς¹¹⁸, παραδίδονται τόσο στην ελληνική, όσο και στη λατινική ερμηνευτική παράδοση των *Φαινομένων*.

Το ζήτημα όμως της ταύτισης του προτύπου, που ακολούθησε η αραβική μετάφραση του ποιήματος, επανέρχεται στη δεύτερη μαρτυρία του *India* (κεφ. 43 - Sachau, I 383-385). Στο συγκεκριμένο εδάφιο, ο al-Bīrunī εκθέτει την ινδική μυθολογία σχετικά με την εύρεση της ιατρικής και παραθέτει επιγραμματικά από το έργο *Caraka*¹¹⁹. Ο μύθος, που καταγράφει, παρουσιάζει χτυπητές ομοιότητες με την κρόνεια περίοδο του χρυσού γένους¹²⁰, γνωστή στην ελληνική και τη ρωμαϊκή γραμματεία από τον Ησίοδο και εξής¹²¹. Ανάμεσα στις προσεγγίσεις, που εντοπίζονται, περιλαμβάνεται η αλλοτινή συναναστροφή των θεών με τους ανθρώπους (πρβ. Ησίοδος *Ἡοῖαι* απ. 1.6-7 M.-W.), κάτι που προκαλεί τη διαπίστωση της συμφωνίας με τις «παραδόσεις των Ελλήνων». Στο σημείο αυτό εισάγεται αρμόδια η δεύτερη αναφορά στον Άρατο και αξιοποιείται το επεισόδιο της *Δίκης - Παρθένου* (*Φαιν.* 96-136)¹²². Σύμφωνα με τον Sachau, τα όσα ακολουθούν

μνημα την ελληνική μορφή, με την οποία παραδίδεται στα χφφ. ο ομηρικός στίχος. Εύκολα συμπεραίνει κανείς τον (γνωστό) κίνδυνο φθοράς ενός ελληνικού παραθέματος στη λατινική παράδοση.

118. Βλ. και Jeffery, ό.π., σ. 151.

119. Για το ινδικό αυτό κείμενο βλ. Sachau, I 159, II 308-309 και 349 (σχόλιο στο I 382).

120. Βέβαια, η σύνδεση με την εποχή του Κρόνου πραγματώνεται στη λατινική γραμματεία. Το στοιχείο αυτό το εισήγαγε στην αράτεια λατινική παράδοση μάλλον ο Γερμανικός, *Phaen* 107-111, επηρεασμένος προφανώς από τον Βεργίλιο. πρβ. *Aen.* 8.314-327, *Eclogae* 4.6, *Georgica* 1.125-159 και 2.458-474. Βλ. D. Mark Possanza, *Translating the Heavens: Aratus, Germanicus, and the Poetics of Latin Translation*, New York 2004, σσ. 133-134 και G. Maurach, *Germanicus und sein Arat*, Heidelberg 1978, σσ. 61-62.

121. Βλ. την καταγραφή και ερμηνεία των σχετικών πηγών από τους A. O. Lovejoy—G. Boas, *Primitivism and Related Ideas in Antiquity*, Baltimore 1935, σσ. 23-102. Για επιπλέον βιβλιογραφία βλ. Αυγερινός, ό.π., σ. 97 σημ. 334 και 336.

122. Για τη συγκριτική μέθοδο που χρησιμοποίησε ο Al-Bīrunī, βλ. Jeffery, ό.π., σ. 127 κ.ε. Πρβ. ακόμη Sachau, I xix-xxvii [ειδικά: xxv-xxvii].

εἶναι παράθεση τῶν στ. 96-134 ἀπὸ τὰ Φαινόμενα¹²³. Νομίζουμε ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά. Μια πρώτη ἐπιφύλαξη προκαλεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ παραθέματος (ἢ, ἐνδεχομένως πιο ὀρθά, τῆς παράφρασης); ὁ Ἀρατος ἔγραψε (Φαιν. 98-100) εἴτ' οὖν Ἀστραίου κείνη γένος, δὴν ῥά τέ φασιν / ἄστρων ἀρχαίων πατέρ' ἔμμεναι, εἶτε τευ ἄλλον / εὐκῆλος φορέοιτο [...]. ἂν βασισοῦμε στὴν ἀγγλικὴ ἀπόδοση τοῦ Sachau (I 383), τὸ κείμενο τοῦ al-Bīrunī πάσχει ἀπὸ σύγχυση παρόμοια με αὐτὴ τοῦ Arat. Lat.: She (ενν. ἡ Δίκη-Παρθένος) belongs either to the star-race (= Ἀστραίου κείνη γένος,) which are said to be the fore-fathers of the ancient stars (= ἄστρων ἀρχαίων πατέρ' ἔμμεναι), or she was procreated by another race which we do not know — (Arat. Lat. 98-100 Maass) quae astra non movet (Maass: Ἀστραίου κείνη [κινεῖ]) genus videtur inquit / stellarum a priscis perseveret (Maass: ἐμμένειν pro ἔμμεναι) parentibus, / de qua facile profertur [...]¹²⁴. Οἱ Καταστερισμοὶ δὲν προσφέρουν ἀπολύτως τίποτε σχετικὸ¹²⁵, ὅπως ἐξάλλου καὶ τὰ Σχόλια στὸν Ἀρατο. Κατὰ πάσα πιθανότητα, ἡ ἔλλειψη νοηματικῆς συνοχῆς στὸν Arat. Lat. οφείλεται σὲ μίαν ἀπὸ τὶς συνηθισμένες παραναγνώσεις τοῦ συντάκτη τοῦ. Δὲν σχετίζεται ὁμως με τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀραβικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ τῶν Φαιν.: τὸ κείμενο τοῦ al-Bīrunī δίνει νόημα, παρά τὴν ἀδυναμία τοῦ μεταφραστῆ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ Ἀστραίου ὡς κύριο ὄνομα. Ἐπισημαίνουμε ἐπιπλέον ὅτι τὸ “the fore-fathers of the ancient stars” ἀπηχεῖ τμῆμα τῆς παράδοσης τοῦ ποιήματος: μας ἐνδιαφέρει ἐδῶ ὁ Scorialensis¹²⁶, ὁ ὁποῖος παραδίδει ἀρχαίων ἄστρων. Πρόκειται, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιὰ μίαν ἐπιπλέον ἀπόδειξη ὅτι τὸ πρότυπο τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης ἀνάγεται στὴν ἔκδοση Φ.

Τὴν ἑκτασὴ τοῦ συμφυρμού, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πάσχουν τὰ κείμενα τῆς ἀράτειας παράδοσης, τὴ διαπιστώνουμε σαφέστερα παρακάτω. Σύμφωνα πάντα με τὸν Sachau (I 383), τὸ ἀράτειο ἤρχετο δ' ἀνθρώπων κατεναντή, οὐδέ ποτ' ἀνδρῶν / οὐδέ ποτ' ἀρχαίων ἠγήνατο φύλα γυναικῶν, / ἀλλ' ἀναμῖξ ἐκάθητο καὶ ἀθανάτη περ' εἴουσα. / καὶ ἔ Δίκη καλέεσκον [...] (Φαιν. 102-105), ἀποδόθηκε περίπου ὡς: People say that in primeval times

123. Βλ. Sachau, II 349. ΓΙΑ τὰ ησιόδεια στοιχεῖα στὸ ἔργο τοῦ Ἀράτου καὶ εἰδικὰ στὸ συγκεκριμένο τοῦ τμῆμα βλ. Hunter, ὁ.π., σσ. 1-5 καὶ 10-15· εἰδικότερα, Fakas, ὁ.π., σσ. 39-62 [εἰδικά: 58-62]· W. W. Milton, “Invocation and Catalogue in Hesiod and Homer”, *TAPA* 93 (1962) 188-212.

124. Βλ. Maass, *Commentariorum*, σ. 199.

125. ΓΙΑ τὴ σχέση τοῦ Arat. Lat. με τοὺς Καταστερισμοὺς βλ. Kidd (1997), σ. 54. Πρβ. Martin, *Histoire*, σ. 65.

126. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Kidd (1997) καὶ τοῦ Martin (1998).

she lived among mankind, but only among women, not visible to men, being called *Justice*. Η ιδέα ότι η *Δίκη* ήταν άορατη στους άνδρες του χρυσού γένους δεν πρέπει να εξηγηθεί ως προϊόν της συντηρητικής ισλαμικής συνείδησης του μεταφραστή· κάτι τέτοιο το αποκλείουμε εξάπαντος για τον al-Bīrunī, στην περίπτωση βέβαια που στο συγκεκριμένο σημείο παραφράζει¹²⁷. Έως έναν βαθμό, το αραβικό κείμενο προσεγγίζει καταρχάς τους στ. 101-104 του *Arat. Lat.*, όπου παρατηρείται και πάλι αδυναμία αντίληψης του ελληνικού πρωτοτύπου: [...] quod denique terrigena cum existeret / principatum tenebat hominibus contraria. numquam viro- rum / numquam antiquorum fuit ut dilectio mulierum (Maass: *vertit φίλα pro φῦλα*), / sed sine coitu (Maass: sine coitu = *ἀναμιξ*) sedebat et immortalis permansit· ταυτίζεται όμως εντυπωσιακά με τα Σχόλια στον Γερμανικό (BP) και (G): [...] quae (ενν. η *Δίκη-Παρθένος*) in terris morabatur, virorum aspectu se abstinere solitam, cum feminis consuetam ludere (Breysig, σ. 65.9) και [...] cum esset prius immortalis, cum hominibus versabatur et a quibusdam non videbatur. cum mulieribus erat et ab eis Iustitia vocabatur (Breysig, 128.17), αντίστοιχα. Στην ελληνική έμμεση παράδοση του ποιήματος δεν μαρτυρείται η συγκεκριμένη λεπτομέρεια¹²⁸. Αντίθετα, η σχέση του αραβικού κειμένου με τα λατινικά αυτά Σχόλια είναι προφανής. Οι ομοιότητες όμως δεν μπορούν να εξηγηθούν ως προϊόν παρανάγνωσης και εσφαλμένης στίξης, στις οποίες υπέπεσαν ανεξάρτητα τόσο ο Λατίνος σχολιαστής, όσο και ο Άραβας μεταφραστής των *Φαινομένων*. Κρίνοντας ότι τα Σχόλια του Γερμανικού ανάγονται εδώ σε εδάφιο των *Καταστερισμών* IX που εξέπεσε¹²⁹, ο Robert εξηγεί με τον τρόπο που προαναφέραμε το σφάλμα¹³⁰. Βρίσκουμε περισσό-

127. Αυτό είναι προφανές από το έργο που μας απασχολεί εδώ, το *India*. Βλ. και Sachau, I xvii-xxv.

128. Το επεισόδιο της *Δίκης-Παρθένου* απασχόλησε τον Πλούταρχο (*Περὶ σαρκιοφαγίας* B', 997d1-998c2 Hubert), τον Μάξιμο από την Τύρο (*Διαλέξεις* 23 και 24 Hobein), τον Αλκίφωνα (*Ἀγροικικαὶ ἐπιστ.* 20.1-15 Hercher), τον Φλάβιο Ιουλιανό (στον Αμμιανό Μαρκελλίνο *Res gestae* 22.10.6 Fontaine), τον Θεμιστίο (*Ἐπέρ τοῦ λέγειν* 320b 1-c8 Schenkl—Downey—Norman), τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό (*Ἀνθ. Π.* 8.217 Beckby και *PG* 37, σσ. 616-617 Migne), τον Συνέσιο τον Κυρηνάιο (*Αἰγύπτου* 2.5.1-48 Terzaghi). Βλ. Αύγερινός, *ό.π.*, σσ. 482-484, 547-554, 554-558.

129. Βλ. Robert, *ο.π.*, σ. 82: "*Catasterismis autem ideo errorem tribuo, quod idem recurrit in schol. Germ. G* [...]"· Δεν είμαστε βέβαιοι ότι η χειρόγραφη παράδοση στηρίζει την εικασία του Robert.

130. Ειδικά για το λατινικό κείμενο, ο Robert (*ό.π.*, σ. 82) επισημαίνει στο κριτικό του υπόμνημα: "*virorum aspectu etc. adparet in Catasterismis Arati versus v. 102, 3. redditus fuisse; sed perperam intellecti sunt, fortasse quod prave distin-*

τερο πιθανή την υπόθεση ότι τα Σχόλια στον Γερμανικό και ο Ἀραβας μεταφραστής εξαρτώνται από συγκεκριμένο κλάδο της παράδοσης των Σχολίων στον Ἀρατο. Ο κωδ. Scorialensis Σ III 3 (33^r, 21-22)¹³¹, απόγονος της έκδοσης Φ, παραδίδει αυτήν ακριβώς τη σημαντική λεπτομέρεια: [. . .] ὡς οὖσαν αὐτὴν τὸ πρότερον ἀθάνατον καὶ ἐπὶ γῆς σὺν τοῖς ἀνθρώποις ἦν. καὶ τοῖς μὲν ἀνδράσιν οὐκ ὠπτάνετο, μετὰ δὲ τῶν γυναικῶν ἦν. καὶ ὅτι Δίκην ἐκάλουν αὐτὴν αἱ γυναῖκες¹³². Δεν πρέπει, όπως πράττει ο Martin σε προφανή συμφωνία με τον Robert, να εξηγήσουμε το ενδεικτικό αυτό σφάλμα ως οφειλόμενο στην εξάρτηση των Σχολίων (S) από τους Καταστερισμούς¹³³. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο στη συγκεκριμένη περίπτωση, θα έπρεπε το ψευδεπίγραφο κείμενο να παραδίδει στην αρχή του κεφ. IX ένα σφάλμα που συνδέει απολειστικά τα Σχόλια στον Γερμανικό με τα Σχόλια (S) στον Ἀρατο. Συγκεκριμένα, στην αρχή του σχετικού εδαφίου ο σχολιαστής της παράδοσης G (*Scholia Sangermanensia*) αναφέρεται στους γονεῖς της Δίκης: *quam fabulose Hesiodus dicit filiam fuisse*

ci iia legebantur; ἤρχετο δ' ἀνθρώπων κατεναντή οὐδέ ποτ' ἀνδρῶν / οὐδέ ποτ' ἀρχαίων ἠνήνατο φύλα γυναικῶν, cum grauius post κατεναντή, leuius post ἀνδρῶν distinguendum sit".

131. Το χφ. αυτό συνιστά χωριστό κλάδο της παράδοσης των Φαιν., σύμφωνα με τον Martin (βλ. την σημ. 35).

132. Το κείμενο του Scorialensis συνεχίζοντας καταγράφει άλλες εκδοχές ταύτισης της Παρθένου (με τη Δήμητρα, την Ίσιδα και την Τύχη), όπως ακριβώς και αυτό του al-Bīrunī. Ο δεύτερος όμως έχει παρεμβάλει τη συνοπτική αναφορά στον αράτειο μύθο, που δεν ταυτίζεται με τους Καταστερισμούς IX. Κατά τη γνώμη μας, ο Πέρσης συγγρ. άντλησε επιλεκτικά και από το κείμενο του ποιήματος.

133. Βλ. το υπόμνημα στην έκδοση των Σχολίων, Martin, *Scholia*, σ. 126. Ὅσον αφορά τη διαφοροποίηση αυτή στα Σχόλια (S), διαφοροποίηση η οποία φαίνεται ότι αφορούσε την έκδοση Φ, μπορούμε μόνον να εικάσουμε για την προέλευσή της. Κατά τη γνώμη μας, πρόκειται στην αφετηρία της για σφάλμα παρανόησης: στους στίχους 102-103 των Φαιν.: *ἤρχετο δ' ἀνθρώπων κατεναντή, οὐδέ ποτ' ἀνδρῶν / οὐδέ ποτ' ἀρχαίων ἠνήνατο φύλα γυναικῶν*, τα δύο συνεχόμενα οὐδέ ποτ' έκαναν τη ματιά του σχολιαστή να μετακινήθει απευθείας στο δεύτερο, παραλείποντας ενδεχομένως το οὐδέ ποτ' ἀνδρῶν ("saut du même au même"), Στη σκέψη του το κείμενο πρέπει να είχε τη μορφή *ἤρχετο δ' ἀνθρώπων κατεναντή, οὐδέ ποτ' ἀρχαίων ἠνήνατο φύλα γυναικῶν, ἀλλ' ἀναμιξέ ἐκάθητο καὶ ἀθανάτη περ εὐῶσα* (102-104). Η συναναστροφή με τους ανθρώπους φαίνεται έτσι να αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες. Ενδεχομένως, σε μεταγενέστερο στάδιο επινοήθηκε το στοιχείο της «αορατότητας» της Δίκης. Ειδικά για το ελληνικό κείμενο των Σχολίων δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή η υπόθεση του Robert σχετικά με τους Καταστερισμούς IX (βλ. παραπάνω, σημ. 130). Κι αυτό, γιατί ένας Ἕλληνας, λόγιος σε κάποιον βαθμό αναγνώστης (όπως θα ανέμενε κανείς για έναν σχολιαστή), δύσκολα θα έσφαλε με τον τρόπο που περιγράφει ο εκδότης των Καταστερισμών. Η εξήγηση αυτή είναι πειστική για έναν Λατίνο αναγνώστη.

Iovis et Dianae et vocatam Iustitiam. Τα Σχόλια BP (*Basileensis*) και οι *Καταστερισμοί*, όπως και το κύριο σώμα της παράδοσης των Σχολίων στον Άρατο, δεν συμφωνούν: παραδίδουν ορθά τα ονόματα της συγκεκριμένης εκδοχής του μύθου (Iovis et Themidis filiam esse [Σχόλια BP, σ. 65]: *θυγατέρα Διός και Θέμιδος* [Καταστ. IX]: *Διός θυγατέρα* [Σχόλια MDΔAKVUA], αντιστοιχα)¹³⁴. Ο Scorial. όμως σφάλει και πάλι πανομοιότυπα με τον (G): *ταύτην φησὶν Ἡσίοδος ἐν τῇ Θεογονίᾳ θυγατέρα εἶναι τοῦ Διός καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, καλεῖσθαι δὲ αὐτὴν Δίκην*¹³⁵. Εἶναι, νομίζουμε, φανερό ὅτι τα Σχόλια (G) στον Γερμανικό χρησιμοποίησαν πρότυπο, που ανήκε στην παράδοση του Scorialensis. Δεδομένου ὅτι ο κώδικας αυτός ανάγεται, σύμφωνα με τον Martin, στην έκδοση Φ, κρίνουμε αντιστοιχα ὅτι ο Άραβας μεταφραστής των Φαιν. αξιοποίησε και αυτός κάποιο αντίγραφο της συγκεκριμένης ελληνικής έκδοσης. Η ερμηνεία του Robert είναι βέβαια πολύ πιθανή και ενισχύεται επιπλέον από την εξάρτηση του Scorial. από το ψευδεπίγραφο αυτό ἔργο. Είμαστε πάντως επιφυλακτικοί σε λύσεις φιλολογικῶν προβλημάτων μέσω εμμέσων μαρτυριῶν. Με τα στοιχεία, που διαθέτουμε, νομιμοποιούμε μόνο να υποθέσουμε την οφειλή των Λατίνων σχολιαστῶν στην έκδοση Φ. Σ' αυτήν περιέχονταν οι *Καταστερισμοί* και, κατά συνέπεια, αυτήν θα χρησιμοποιούσαν ὅσοι ενδιαφέρονταν να αντλήσουν ἀπὸ το ψευδοερατοσθένειο ἔργο¹³⁶.

Το υλικό ἀπὸ τον μῦθο των γενῶν ο al-Bīrunī το συνοδεύει με τις ερμηνείες που αποδίδει στον «σχολιαστή του Αράτου». Αυτή τη φορά αντλεί ἀπὸ τους *Καταστερισμούς* IX.

Χωρὶς μνεία του Αράτου ἢ των Φαιν., ἀλλὰ με μια απλή αναφορά σε «ελληνικό μῦθο», ο al-Bīrunī παραθέτει σε ἄλλο σημεῖο (*India* κεφ. 48 —

134. Φυσικά, ἡ υιοθέτηση της συγκεκριμένης γενεαλογίας της Δίκης, και ἡ παραμέληση της εκδοχής που ἤθελε πατέρας της θεάς να εἶναι ο Αστραίος, κατατάσσει τις ομόφωνες πηγές στην ἴδια παράδοση. Η παρατήρηση ἔχει ἰσχύ, ὅσον ἀφορᾷ τα Σχόλια στον Άρατο, μόνον για τον κῶδ. (S), εφόσον το κύριο σώμα των Σχολίων καταγράφει και τον μῦθο τον σχετικό με τον Αστραίο.

135. Ο Robert, σ. 82, σημειώνει: *Ἀρτέμιδος legit pro Θέμιδος*. Ενδεχομένως, το σφάλμα αυτό συνέβαλε στην ἐπινόηση της αορατότητας της Δίκης. Φαίνεται πιθανόν ὅτι μεταφέρθηκαν στη Δίκη στοιχεία του μύθου της Αρτέμιδος, ὅπως ἡ ἀποφυγή των ἀνδρῶν και ἡ συναναστροφή της μόνο με γυναῖκες, εἰδικὰ παρθένες. Πρβ. τα Σχόλια BP: *cum feminis consuetam ludere*.

136. Οι διαπιστώσεις μας συνάδουν με την ἀνασύσταση της παράδοσης ἀπὸ τον Martin στο *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos* (βλ. παραπάνω, σημ. 16).

Τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ την αραβική γραμματεία, ἡ ἐπιμονή των συγγρ. να ἀναφέρονται στους *Καταστερισμούς* με τον ὄρο «Σχόλια στον Άρατο» δείχνει ὅτι το ἔργο αυτό δεν ἐπιγραφόταν ἢ δεν διακρινόταν με τρόπο που να το διακρίνει ἀπὸ τα Σχόλια.

Sachau, I 407) μυθολογικό υλικό για τον αστερισμό του Ἡνιόχου. Πρόκειται για την συνοπτική καταγραφή του μύθου του Εριχθόνιου και της θριαμβευτικής εισόδου του στην Αθήνα, επιβιβασμένου σε άρμα που οδηγεί ο ηνίοχός του¹³⁷. Με τὸν χειριστὴ αὐτοῦ τοῦ ἀρματος ταυτίζει ο συγγραφέας τον συγκεκριμένο αστερισμό. Βασισμένος σε μια αναφορά στην προηγούμενη παράγραφο στην οποία ο al-Bīrunī πραγματεύεται την εύρεση του άρματος, ο Sachau επεσήμανε ότι, το κείμενο συγγενεύει με εκείνο της *Χρονογραφίας* του Ιωάννη Μαλάλα¹³⁸. Είναι μάλλον φανερό ότι ο al-Bīrunī άντλησε από δύο πηγές: χρησιμοποίησε εξάπαντος τους *Καταστερισμούς* XIII Robert¹³⁹, αλλά όχι αποκλειστικά — όπως μαρτυρεί και η αλλαγή στη σειρά των περιεχομένων. Οι σχετικές λεπτομέρειες με την εύρεση του άρματος και η παρατήρηση αναφορικά με τη χρήση του στον ιππόδρομο αντλήθηκαν, πράγματι από τον Ιωάννη Μαλάλα *Χρονογρ.*, σ. 175 Dindorf¹⁴⁰.

Ας εξετάσουμε τώρα, υπό το φως των προηγούμενων, τη μαρτυρία του Αγάπιου. Το κείμενό του μαρτυρεί βásiμα τη μετάφραση ενός έργου αστρονομίας¹⁴¹. Ὅσον αφορά το όνομα του Ἑλληνα συγγραφέα, τα αραβικά χειρόγραφα του *Kitab al-Ḥunwān* (της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του) παραδίδουν τον τύπο «Ἄρτας», που εκλαμβάνεται ως παραφθορά του «Ἄρατος»¹⁴². Ὅμως ο A. Vasiliev, ο εκδότης και μεταφραστής του κειμένου, τύπωσε στο κείμενό του «Ερατοσθένης»¹⁴³. Ενδεχομένως, αυτό δεν είναι ολότελα μεμπτό: θεωρητικά, το «Ἄρτας» θα μπορούσε να προκύψει στα αραβικά από τη φθορά του «Ερατοσθένης». Φοβόμαστε πάντως ότι η ορθή

137. Οι *Καταστερισμοί* IX και ο Υγίνος 2.13 αποδίδουν τον μύθο στον Ευριπίδη, κάτι που παραλείπει ο al-Bīrunī.

138. Βλ. Sachau, II 355.

139. Πρβ. Le Bourdellès, "Naissance d' un serpent", σ. 506 σημ. 2. Τα Σχόλια στον Ἄρατο δεν συμφωνούν με το αραβικό κείμενο.

140. Ενδεχομένως μέσω κάποιας αραβικής μετάφρασης από το ελληνικό ή ένα συριακό αντίγραφο. Ας μην ξεχνάμε ότι ο ιστορικός αυτός, ήταν συριακής καταγωγής, όπως δηλώνει και το όνομα του. Μαλάλας σημαίνει ρήτορας στα συριακά, βλ. Chuvin, ό.π., σ. 143.

141. Η Wellesz, ό.π., σ. 4 σημ. 13 υιοθετεί άκριτα την υπόθεση ότι μεταφραστής ήταν ο Sahl b. Bišr (βλ. παραπάνω, σ. 105 και σημ. 4).

142. Ο Honigmann (ό.π., σ. 31) δεν αναφέρεται σ' αυτήν την λεπτομέρεια. Την ταύτιση με τον ποιητή αποδέχονται ο Le Bourdellès, "Naissance d' un serpent", σ. 506 και ο Calderón, ό.π., σ. 45.

143. Βλ. A. Vasiliev, *Kitab al-Ḥunwan: Agapius (Mahboub) de Menbidj, Histoire universelle*, I [Patrologia Orientalis, vol. V, fasc. IV], Paris 1910 (ανατ. 1947), σ. 677 [121]. Δεν γνωρίζουμε την επάρκεια του Vasiliev στην αραβική γλώσσα. Ο ίδιος ευχαριστεί (ό.π., σ. 7) τον M. J. Kratchkovsky για τη βοήθεια που του παρείχε στη μετάφραση.

κρίση του Vasiliev υπονομεύτηκε από την προκατάληψη σε βάρος του Αράτου, ο οποίος θεωρείτο από παλαιότερους φιλολόγους ελάσσων ποιητής. Κάτι ανάλογο με τον Vasiliev έπραξε και ο Nallino: αυτός, μολονότι σε κάποια έργα του αρχικά αναφερόταν στη μετάφραση των *Φαιν.* στην αραβική, σταδιακά αναθεώρησε την άποψή του¹⁴⁴. Αν βασιζόμασταν αποκλειστικά στη μαρτυρία του Αγάπιου, η στάση του Nallino θα μπορούσε να θεωρηθεί συνετή. Η εκδοτική επιλογή του Vasiliev όμως είναι αδικαιολόγητη. Κι αυτό γιατί οι *Καταστερισμοί* του Ερατοσθένη είχαν χαθεί, όπως όλα δείχνουν, από την πρόωγη αυτοκρατορική περίοδο. Αυτό που κυκλοφορούσε ήδη κατά τον 2ο με 3ον αι. μ.Χ. ήταν η σωζόμενη επιτομή του αυθεντικού κειμένου, ενσωματωμένη στο ερμηνευτικό υλικό που συνόδευε τα *Φαινόμενα*: αυτός εξάλλου ήταν και ο λόγος της επιβίωσής της¹⁴⁵. Μάταια, επομένως, θα αναζητούσε κανείς (σε τόσο όψιμες περιόδους) αραβικές μαρτυρίες αναφορικά με τη μετάφραση των *Καταστερισμών* σ' αυτήν τη γλώσσα.

Ο Αγάπιος αναφέρεται στον «Άρατο τον σοφό» (al-Hakim) και στη μετάφραση των *Φαιν.* σε συμφραζόμενα μιας ευημεριστικής ερμηνείας της ελληνικής μυθολογίας και της γέννησης των επιστημών: ο Άτλας¹⁴⁶ περιγράφεται με όρους πρώτου εύρετοῦ της αστρονομίας και ως αὐτός που πρόσφερε τη σχετική επιστήμη στους ανθρώπους. Σύμφωνα με το σχετικό εδάφιο, ο Άρατος διδάχτηκε τη γνώση της απευθείας από τον Άτλαντα και από τα βιβλία του. Η οριοθέτηση και η καταγραφή των αστερισμών απο-

144. Βασιζόμαστε στον Honigmann, ό.π., σ. 30 και σημ. 3-6. Ο Honigmann προσφέρει μία σύντομη επισκόπηση των διαφορετικών απόψεων, που κατά καιρούς πρόσβευε ο συγκεκριμένος Ιταλός ειδικός.

145. Ανάλογη ήταν η τύχη του μάλλον πολεμικού έργου του Ιππάρχου: αυτό σώθηκε, σύμφωνα με τους ειδικούς (Kidd [1997], σ. 19· Martin [1998] I LXXXVI), ακριβώς γιατί κρίθηκε χρήσιμο στη διδασκαλία των *Φαινομένων*.

146. Το κείμενο αποκαλύπτει μικρή γνώση της ελληνικής μυθολογίας. Ο Άτλας περιγράφεται ως γιος του Προμηθέα. Σύμφωνα με τον Honigmann (ό.π., σ. 31 σημ. 9), η μετάφραση του παραδομένου στο αραβικό κείμενο ονόματος Frīm(n)us ως «Προμηθέας» δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτή, δεδομένου ότι ο Άτλας ήταν αδελφός και όχι γιος του Προμηθέα. Ο ίδιος εξετάζει την πιθανότητα να πρόκειται για κάποια παραφθαρμένη ελληνική λέξη, όπως φρόνιμος ή ολόφρων. Ο έτερος εκδότης του κειμένου, ο P. L. Cheikh (Agapius episcopus Mabugensis, *Historia universalis* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, scr. Arab., series III, vol. V], Berytus 1911), τυπώνει εδώ «Atlsfrīmus», με την αινιγματική σημείωση “vocat in Exodo (II.) Gersam” (βλ. και Honigmann, ό.π., σ. 31 σημ. 9). Όπως όμως βεβαιώνει ο κ. Ali, το αραβικό κείμενο των χφφ. παραδίδει στο σημείο αυτό “Frīmthūs” σύμφωνα με τον ίδιο, ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύει (λαμβανομένων υπόψη των φωνητικών μεταβολών που επιβάλλει η αραβική γλώσσα) το ελληνικό όνομα «Προμηθέας».

δίδεται όμως ρητά στον ποιητή, κάτι που τον καθιστά ευρετή τους. Φαίνεται ότι το θέμα κατέστη σταδιακά κοινός τόπος στην αραβική γραμματεία, εφόσον η ίδια άποψη απαντά στον Ibn as-Salāh¹⁴⁷. Δεν μας επιτρέπεται, παρ' όλα αυτά, να εικάσουμε την εξάρτηση από κοινή πηγή. Δεν γνωρίζουμε επίσης αρκετά για να διατυπώσουμε υποθέσεις αναφορικά με την άμεση ή έμμεση γνώση του Αγάπιου. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο Tāhir b. al-Ḥusayn μετέφερε και όλες τις απεικονίσεις του προτύπου και περιγράφει το αποτέλεσμα ως «ένα βιβλίο εξαιρετικό, το οποίο, αν κανείς το αναζητήσει, μπορεί να βρεθεί (βρίσκεται)».

Η καταληκτική παρατήρηση προκαλεί ερωτηματικά. Είδε ο ίδιος αυτό το εντυπωσιακό βιβλίο; Βασίστηκε άραγε σε κάποια αναφορά εγκυκλοπαιδικού τύπου ή σε κάποια μαρτυρία, που αγνοούμε σήμερα; Είναι αμφίβολο αν την εποχή που έγραφε ο Αγάπιος (10ος αι.) είχε παραχθεί ο *Rasa' il Ihwān as-safā* (IV, 295.8)¹⁴⁸, εγκυκλοπαιδικό έργο στο οποίο περιέχεται αναφορά στον Ἀρατο¹⁴⁹. Σ' αυτό ο ποιητής περιγράφεται ως μεγάλος σοφός στην τέχνη των μαγικών φυλαχτών και κατατάσσεται με τον Αγαθοδαίμονα, τον Ερμή και τον Όμηρο¹⁵⁰. Στο ίδιο γραμματειακό είδος, ξαναβρίσκουμε τον Ἀρατο στο εγκυκλοπαιδικό έργο του an-Nuwairī (Ahmad ibn 'Abd al-Wahhāb, 1279-1332) *Nihayāt al-arab fī-funūn al-Adab* I, 351.1-353.13¹⁵¹. Το συγκεκριμένο παράθεμα έχει αντληθεί από το έργο του 'Omar b. Muhammad b. Yūsuf al-Kindī, *Faḍā'il Miṣr* (ed. Oestrup, σ. 192.4 κ.ε.)¹⁵².

147. Βλ. παραπάνω, σ. 119-120.

148. *Rasa' il Ihwān as-Safā*, vols. 1-4, Beirut 1957. Το έργο παρήχθη περίπου στο 2ο μισό του 10ου αι. ή κάποια στιγμή κατά τον 11ο από την αιγιματική «Αδελφότητα των Καθάρων» (ή «Αδελφότητα της Ευικρίνειας») της Baṣra του Ιράκ (για τη Σχολή της Baṣra βλ. Brockelmann, *GAL* I 96-116). Έχει τη μορφή μιας γιγαντιαίας συλλογής 52 επιστολών-θεματικών ενοτήτων διατεταγμένων σε τέσσερις ενότητες. Η επίδραση του έργου αυτού ήταν τεράστια και έφτασε έως και την Ισπανία. Οι συντάκτες, ή ο συντάκτης, του έργου είχαν φανερά νεοπλατωνική φιλοσοφική οπτική και προσπάθησαν να ενώσουν την ελληνική φιλοσοφία με ποικίλα Γνωστικά, αστρολογικά και ερμητικά ρεύματα, αλλά και με την αραβική σκέψη. Βλ. ενδεικτικά A. L. Tibawi, "Ikhwan as-Safa' and their *Rasa' il*: A Critical Review of a Century and a Half of Research", *The Islamic Quarterly* 2 (1955) 28-46· S. Lane-Poole, *Studies in a Mosque*, 1883 (ανατ. Beirut 1966)· S. H. Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines: Conceptions of Nature and Methods used for its Study by the Ihwan al-Safa, Al-Biruni, and Ibn Sina*, Boston, Mass. 1964· I. R. Netton, *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity*, London 1982.

149. Βλ., Nasr. ό.π., σ. 36.

150. Βλ. Ullmann. ό.π., σ. 278 σημ. 1.

151. Ed. al-Qāhirah, Matba'at Dār al-kutub al-Miṣriyah 1923.

152. Περισσότερα στοιχεία και βιβλιογραφικές αναφορές παρέχει ο Daiber, ό.π., σ. 346. Βλ. και Brockelmann, *GAL* I 149 και Suppl. I 230.

Η μετάφραση των *Φαιν.* από τον Tāhir b. al-Husayn πρέπει να θεωρείται βέβαιο ιστορικό γεγονός. Αυτό πιθανότατα ισχύει μόνον υπό την έννοια ότι ο εν λόγω ηγεμόνας υπήρξε ο Μαικήνας, για λογαριασμό του οποίου εργάστηκε κάποιος μεταφραστής. Όπως όλα δείχνουν, πρότυπο του αραβικού κειμένου ήταν αντίγραφο της έκδοσης Φ. Έγκυροι ερευνητές έχουν επισημάνει ότι το αραβικό κείμενο του Αράτου ανάγεται σε πρότυπο κοινό με εκείνο του *Aratus Latinus*¹⁵³. Τα παραπάνω έχουν αναδείξει, επαρκώς νομίζουμε, τη σχέση του *Aratus Arabus* με τον *Aratus Latinus*. Το δεύτερο αυτό κείμενο αναπαράγει μηχανικά, *mot-à-mot*, τα περιεχόμενα της έκδοσης Φ¹⁵⁴. Υπενθυμίζουμε ότι η εν λόγω έκδοση περιείχε το ποίημα και τα Σχόλιά του, την επιτομή των εισαγωγικών-ερμηνευτικών έργων που το συνόδευαν, τους *Καταστερισμούς* και απεικονίσεις των αστερισμών¹⁵⁵. Αυτό συνάδει με τη μαρτυρία του Αγάπιου, ο οποίος αναφέρεται σε ένα αξιόλογο βιβλίο με πλούσια εικονογράφηση¹⁵⁶. Θα πρέπει μάλλον να φανταστούμε τον Άραβα Άρατο ως κάτι ανάλογο, τουλάχιστον εικονογραφικά, μετακαρολίνεια χειρόγραφο του *Aratus Latinus*. Είναι βάσιμη η υπόθεση ότι μια αξιόπιστη αλλά και καλαισθητή έκδοση των *Φαιν.*, προϊόν της ύστερης αρχαιότητας, ήταν ακόμη διαθέσιμη τον 8ον προς 9ον αι. Εξάλλου, η δράση του Λεοντίου του Μηχανικού, του συντάκτη της σύντομης πραγματείας *Περί κατασκευής τῆς ἀρατείας σφαιρας*, εντοπίζεται στον 7ον μεταχριστιανικόν αιώνα, αρκετά κοντά στην εποχή που έγινε η αραβική μετάφραση του ποιήματος. Οπωσδήποτε, στην Αλεξάνδρεια εκείνης της περιόδου, η οποία περιήλθε στους Άραβες περίπου στα μισά του 7ου αιώνα (641), εξακολούθησε η κατασκευή σφαιρών και κάθε είδους απεικονίσεων των αστερισμών, οι οποίες βασιζόνταν στην αράτεια ουρανογραφία¹⁵⁷.

153. Την άποψη αυτή την έχουν υποστηρίξει ο Le Bourdellès, "Naissance d' un serpent", σ. 506 και ο Calderón, ό.π., σ. 45.

154. Βλ. Martin, *Histoire*, σσ. 69-72, 289.

155. Για τη μελέτη της εικονογραφίας αυτού του λατινικού κειμένου, αλλά και της εικονογραφίας των αράτειων αστερισμών εν γένει, βλ. G. Thiele, *Antike Himmels bilder*. Τα *Φαιν.* επιβάλλουν, λόγω του θέματός τους, τη χρήση εικόνων ή σφαιρας. Βλ. και Martin, *Histoire*, σ. 69.

156. Βλ. τη γαλλική μετάφραση του Vasiliev, ό.π., σ. 677· Honigmann, ό.π., σ. 31.

157. Ο Ibn as-Salāh περιγράφει στο έργο του μια ελληνική σφαίρα του ουρανού, στην οποία οι συντεταγμένες των άστρων απομακρύνονται περίπου 6° (έξι μοίρες) από εκείνες της πτολεμαϊκής *Almagest*. Ο Kunitzsch, *Ibn as-Salāh*, σ. 18, χρονολογεί τη σφαίρα αυτή περίπου στο 738 μ.Χ., επικαλούμενος την ανά 100 χρόνια μετατόπιση του ουρανού κατά 1° (μία μοίρα), εξαιτίας της μεταπτώσεως των ισημεριών, και παίρνοντας προφανώς ως σημείο αναφοράς το έτος συγγραφής της ελληνικής *Μαθηματικής*

Κρίνουμε ὅτι οἱ πιθανότητες νὰ προερχόταν τὸ ἐλληνικὸ αὐτὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ ὁ μεταφραστὴς του, ἀπὸ τὸ Ḥarrān εἶναι ἀυξημένες. Ἀς μὴν ξεχνάμε ὅτι τὸ Manbij, ἡ ἔδρα τοῦ Ἀγάπιου, βρισκόταν κοντὰ στὴν ἐν λόγῳ πόλῃ, πάνω στὸν ἴδιο ὀδικό-εμπορικὸ ἄξονα που ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴ βόρεια Συρία στὴν Ἄνω Μεσοποταμία. Δὲν ἀποκλείεται στὸ Ḥarrān νὰ φυλασσόταν ἓνα ἀντίγραφο τοῦ Ἀραβα Ἀράτου. Με δεδομένη ἐπίσης τὴν οφειλὴ τῆς γραμματείας, που μας ἀπασχολεῖ, σὲ συριακὰ κείμενα, θὰ πρέπει κανεὶς νὰ συνυπολογίσει τὴν πιθανότητα ὑπαρξῆς μιᾶς συριακῆς διασκευῆς τῶν Φαιν., ἐφόσον μάλιστα ἔχουν καταγραφεῖ ἀποσπάσματα τοῦ ποιήματος στὴ συγκεκριμένη γλῶσσα¹⁵⁸.

Συντάξεις (138 μ.Χ.). Ἡ ἀπόκλιση σὲ μοίρες που δέχεται ὁ Kunitzsch εἶναι αὐτὴ στὴν ὁποία κατέληξε ὁ Πτολεμαῖος ἀκολουθώντας τὸν Ἴππαρχο. Ὁ υπολογισμὸς τοῦ ἀραβολόγου μπορεῖ νὰ ἰσχύει μόνον ἀν δεχτοῦμε ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῆς ἐν λόγῳ σφαίρας βασίστηκαν στὴν πτολεμαϊκὴ τιμὴ τῆς μετάπτωσης, σὲ συνδυασμὸ προφανῶς με τὴν ἀξιοποίηση ἐνὸς προγενέστερου φυσικοῦ μοντέλου. Μολονότι εἶναι πιο λογικὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι στὴν κατασκευὴ τῆς πρωταγωνιστικῆς ρόλο ἐπαίξε ἡ παρατήρηση τοῦ οὐρανοῦ, ἐπισημαίνουμε ὅτι κάτι ἀνάλογο ἔκαναν αἰῶνες πρὶν καὶ οἱ Βαβυλώνιοι ἀστρολόγοι, οἱ ὁποῖοι συνέθεταν χάρτες ἢ «αστρικὲς ἐφημερίδες» βασισμένοι σὲ μαθηματικούς υπολογισμούς καὶ ὄχι στὴν παρατήρηση τοῦ οὐρανοῦ, βλ. Dicks, ὁ.π., σσ. 223-235. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὄρο «ἐλληνικὴ σφαῖρα», αὐτὸς προφανῶς δὲν ἀναφέρεται στὴν προέλευσή της. Περιγράφει μᾶλλον τὴν τυπολογία τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἀστρονομικὴ παράδοση ἡ ὁποία ἀκολουθήθηκε, ἐφόσον μιὰ καθαυτὴ ἐλληνικὴ σφαῖρα δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ κατασκευαστεῖ τὸν 8ον αἰ. μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὸν 7ον αἰ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀν ἦταν Ἀραβες οἱ κατασκευαστὲς τῆς, πιθανότατα αὐτοὶ θὰ λάμβαναν ὑπόψιν τους καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ οὐρανοῦ. Τότε ὅμως ἡ ἀπόκλιση τῶν 6° θὰ ἀντιπροσωπεύει πραγματικὸ ἀστρικό χρόνο, δηλ. τὴ μετατόπιση τῶν ἀστερισμῶν καὶ τῶν ἀστρῶν με βάση τὴν πραγματικὴ τιμὴ τῆς μεταπτώσεως, που ἔχει υπολογιστεῖ σὲ 1° ἀνά 72 ἔτη. Ἔτσι, ἡ συγκεκριμένη ἀπόκλιση θὰ μας μεταφέρει μόλις στὸ 570 μ.Χ. (72 ἔτη × 6 μοίρες + 138), ἀντίθετα ἀπὸ τους υπολογισμούς τοῦ Kunitzsch. Εἶναι δύσκολο νὰ λάβει κανεὶς θέση στὸ ζήτημα, λόγω τῆς ἐλλείψεως περὶ ἀστέρων στοιχείων.

Για βελτιώσεις στὸν υπολογισμὸ τῆς μεταπτώσεως ἀπὸ τους Ἀραβες ἀστρονόμους βλ. Kunitzsch, "Al-Nudjūm", σ. 98. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ al-Bīrunī (*India*, κεφ. 45 - Sachau, I 392), ὁ ὁποῖος υπολόγιζε τὴν τιμὴ τῆς μετάπτωσης σὲ 1° ἀνά 66 ἔτη.

158. Βλ. F. Nau, "La cosmographie au VIIe siècle chez les Syriens", *ROC (Revue de l'Orient Chrétien)* 15 (1910) 225-254 [ἐδῶ: 234] τοῦ ἴδιου, "Le traité sur les 'Constellations' écrit, en 661, par Sévère Sébekt, évêque de Qennesrin", *ROC* 27 (1929-30) 327-410 [ἐδῶ: 327, 329] καὶ *ROC* 28 (1931) 85-100. Χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ που μιλοῦσαν τὴν γλῶσσα αὐτὴ στα μεγάλα χριστιανικὰ κέντρα τῆς Ανατολῆς (Ἐδεσσα, Μοσούλη καὶ Nisibe στὴ Βόρεια Μεσοποταμία) συνέβαλαν (παράλληλα με τὰ ἐθνικὰ κέντρα τοῦ Ḥarrān καὶ τοῦ Merv) ἀποφασιστικὰ στὴ μεταφορὰ τῆς ἐλληνικῆς γνώσης, κατὰ τὴ διάρκειά της μεταφραστικῆς προσπάθειας που ἔλαβε χώρα

Δεν είναι όμως αυτονόητο ότι το σύνολο των αναφορών στον Άρατο μπορεί να εξηγηθεί από την ύπαρξη του έργου του Tāhir b. al-Husayn. Οι μαρτυρίες των Ισπανών Mosē ibn 'Ezra και Ibn al-'Auwām στηρίζουν βάσιμα την υπόθεση ότι στη γνωριμία τους με το ποίημα συνέβαλε η λατινική γραμματεία. Σημειώνουμε ότι οι δύο συγγραφείς υπήρξαν μάλλον σύγχρονοι. Ειδικά στο έργο του δεύτερου, η παρουσία υλικού από τα Φαιν. οφείλεται στη μίμηση λατινικών προτύπων. Εξαιρούμε, φυσικά, τη *Ναβαταίων Γεωργία*: δεν αποκλείεται το έργο αυτό να άντλησε και απευθείας από ελληνικά κείμενα, συγγενή με τα αράτεια προγνωστικά. Την πιθανότητα να γνώρισε ο αραβικός κόσμος το ποίημα από περισσότερες της μιας πηγές ενισχύουν επιπλέον (α) η γεωγραφική διασπορά των μαρτυριών, κάτι που δυσχεραίνει το συμπέρασμα ότι αυτές άντλησαν στο σύνολό τους από το έργο του Tāhir b. al-Husayn και (β) το ότι η Ισπανία ήρθε αρκετά νωρίς σε επαφή με το έργο του Αράτου, μέσω του *Aratus Latinus* και ενδεχομένως των επώνυμων λατινικών *Φαινομένων*.

Νιώθουμε περισσότερο βέβαιοι ότι τη μετάφραση, που αναφέρει ο Αγάπιος, την αξιοποίησαν ο al-Bīrunī και ο Ibn aṣ-Ṣalāh. Η μαρτυρία του πρώτου αποκαλύπτει επιπλέον ότι το προοίμιο των Φαιν. και το επεισόδιο της *Δίκης-Παρθένου* διατήρησαν την ισχύ του διακειμένου, ακόμη και στο πέρασμά τους σε άλλα πολιτιστικά συμφραζόμενα. Κάτι τέτοιο όμως προϋποθέτει τη γνώση των φιλοσοφικών ερμηνειών, που παρήχθησαν στο διάστημα που διέρρευσε από τη συγγραφή του ποιήματος έως την αραβική του μετάφραση. Δεν θα αποκλείαμε να γνώριζε ο al-Bīrunī κείμενα της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης, στα οποία παρατίθενται, παραφράζονται και σχολιάζονται οι εν λόγω στίχοι¹⁵⁹. Σε κάθε περίπτωση, οι μαρτυρίες απηχούν την τεράστια σε όγκο επιβίωση του ποιήματος έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Είναι αυτονόητο ότι το κύρος του ποιητή κληροδοτήθηκε στους Άραβες διανοούμενους από την ελληνική παράδοση, όπως άλλωστε δείχνει η άγνοια που επιδεικνύουν για τα βασικά δεδομένα της ζωής και της περιόδου που έδρασε ο Άρατος.

υπό τους Αμπασίδες ηγεμόνες. Για τις πολιτιστικές και κοινωνικές συνιστώσες της μεταφραστικής προσπάθειας βλ. Gutas, ό.π., σσ. 37-60 [εδώ: 40-42].

159. Το προοίμιο του ποιήματος απαντά σε πλήθος ελληνικών πηγών, όπως τον Πλούταρχο (*Συμποσιακά* 722d3-10 Hubert), και κατέστη, ειδικά στους αυτοκρατορικούς χρόνους, διακείμενο (βλ. Αύγερινός, ό.π., σσ. 518-547). παράλληλα, πέρασε στη χριστιανική γραμματεία και ειδικά στα έργα Απολογητών του 2ου-3ου αι. (βλ. Αύγερινός, ό.π., σσ. 578-647). Για το επεισόδιο της *Δίκης-Παρθένου* βλ. παραπάνω, σσ. 23-24 σημ. 128. Από το πλήθος όλων αυτών των κειμένων εικάζουμε ότι κάποια έφτασαν και στους Άραβες, προφανώς σε μετάφραση. Σύμφωνα με τον Sachau, I xli-xlii, ο Πέρσης συγγρ. δεν γνώριζε την ελληνική γλώσσα.

Ἡ περιορισμένη σε κάποιους ειδικούς γνώση του ποιήματος, που παρατηρείται στην αραβική γραμματεία, διαφοροποιείται ἀπὸ τὴ γόνιμη καὶ ἀμεση ἐπαφή τῆς λατινικῆς Δύσης με τὰ ἐλληνικά Φαινόμενα. Ἡ ἐκταση τῆς πρόσληψης τοῦ Ἀραβὰ Ἀράτου ἦταν ἐξάπαντος μικρότερη. Κι αὐτό, γιατί ἐξέλιπε ἡ συνδετική κοινὴ κουλτούρα (σε ἐπίπεδο γλώσσας, θρησκείας καὶ τέχνης) τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Ἐτσι χάθηκε ἓνα σημαντικό σημεῖο ἀναφοράς, ἐφόσον οἱ μυθολογικὲς συνδγλώσεις τῶν ἀστερισμῶν ἦταν πια ἀδιάφορες. Αὐτό ὁμως στέρησε τὰ Φαιν. ἀπὸ ἓνα βασικὸ μέσο διεμβολισμοῦ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού: τὴν ψυχολογικὴ διαγραφή τῶν ἀστερισμῶν καὶ τὴν περιγραφή τους ὡς ἐμβια, θεϊκά ὄντα. Επιπλέον, ὁ ἰσλαμικὸς μονοθεϊσμός δεν ἐπέτρεπε, με ἐξαίρεση νησίδες ὅπως τὸ Harrān, πολλὰ περιθώρια στὴν παγανιστικὴ κουλτούρα¹⁶⁰. Κάποιον ρόλο πρέπει να διαδραμάτισε καὶ ἡ πρόοδος τῶν Ἀράβων στὴν ἀστρονομία, που ἔθεσε ὀριστικά τὸν Ἀρατο στὸ περιθώριο τῆς ἐπιστήμης, μάλλον νωρίτερα ἀπ' ὅτι στὴ λατινικὴ Δύση.

Οἱ ἀρατολόγοι ἔχουν ἀναδείξει ἐπαρκῶς ὡς τώρα τὴ διφυῆ-δίγλωσση (ἐλληνικὴ καὶ λατινικὴ) τύχη τοῦ κειμένου. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, ἡ αραβικὴ γραμματεία μαρτυρεῖ βέβαια τὴ διείσδυσή του στὴν κουλτούρα τῶν λαῶν τῆς Ἑγγύς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀπώλεσε τὸ status τῆς lingua franca.

160. Σε ἀντίθεση με τὸν χώρο τῆς κεντρικῆς Ἑυρώπης, ὅπου τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου βρέθηκαν θέση στὴν Τέχνη καὶ τὸν μυστικισμό. Βλ. J. Seznec, *The Survival of the Pagan Gods: The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art* (engl. transl. B. F. Sessions), Princeton 1972.